MEDEDELINGEN DER KONINKLIJKE NEDERLANDSE
AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, AFD. LETTERKUNDE
NIEUWE REEKS – DEEL 44 – No. 5

LEGIS ACTIO SACRAMENTO

B.H. STRICKER

B.V.NOORD-HOLLANDSCHE UITGEVERS MAATSCHAPPIJ, AMSTERDAM, OXFORD, NEW YORK – 1981

ISBN 0 4448 5525 4

AANGEBODEN IN DE VERGADERING
VAN 11 FEBRUARI 1980

§ 1 De tijd schrijdt voort[1]. Zijn voortschrijden is paradoxaal: een enkele beweging in twee diametraal aan elkander tegengestelde richtingen, van het verleden over het heden naar de toekomst, van de toekomst over het heden naar het verleden. De tijd doordringt al wat is, hij bezit alle dimensies. Maar hij openbaart zich in zijn beweging aan de mens, en deze verleent hem slechts een enkele, lengte. Wij kunnen dit in tekening brengen, afb. 1. De tijd begint in het verleden, in *b*, en spoedt zich over *a* naar *c*, of ook, hij begint in de toekomst, in *c*, en spoedt zich over *a* naar *b*. In *a*, het heden, aangekomen, ondergaat hij een verandering; hij wordt actueel. Het zijn van verleden en toekomst is potentieel. Het verleden was en is niet langer, de toekomst zal zijn en is nog niet[2]. Het actuele zijn treedt eerst met het heden in. Wij drukken dit in de tekening uit door het heden van *a* op te heffen tot A, door het huidige zijn een transcendente positie te verlenen.

In het heden begrenzen verleden en toekomst elkander. De punten *b* en *c* liggen op oneindige afstand. De grens tussen beide, in de tekening a_1-a_2, is zelf niet meer dan een punt. Het heden heeft geen dimensie. Had het deze, het zou noodzakelijkerwijze in een deel verleden en een deel toekomst uiteenvallen. Dat doet het niet, het heden is conceptuele eenheid. De eenheid Gods der theologen[3], de eenheid der ziel der filosofen, zij vinden haar prototype in de eenheid van de huidige tijd.

De lijn *b*-*c* legt de tijd in de potentie. Wij kunnen de tijd echter ook beschouwen in zijn actuele aspect, afb. 2. Het verleden was eenmaal actueel, de toekomst zal eenmaal actueel zijn. Aan de letters *b* en *c* beantwoorden de letters B en C, die met A op één lijn liggen, de lijn der actualiteit. De dimensies *b*-*a*-A, van het verleden, en A-*a*-*c*, van de toekomst, zijn oneindig en in zoverre loopt de lijn B-A-C evenwijdig aan de lijn *b*-*a*-*c*. Maar oneindig is ook de dimensie *a*-A, respectievelijk A-*a*, want tussen zijn en niet-zijn bestaat generlei betrekking[4]. Wij verbinden

1. Filosofie van de tijd: Egyptenaren: Stob. Herm., X. Indiërs: Mahābhārata, XII 217. Grieken: Plat., Parmen., 151e–155c; Idem, Tim., 37c–38c; Aristot., Physic., IV 10–14, VI 3; commentaren op voorgaande passages; Zeno, fr. I 93 (VON ARNIM); Stoic., fr. II 331, 509–521 (IDEM); Apollod. Seleuc., fr. III 8 (IDEM); Arched. Tars., fr. III 14 (IDEM); Posidon., fr. 98 (EDELSTEIN-KIDD); Plut., De Comm. Not., 41–42; Sext. Empir., Pyrrh. Hyp., III 136–150; Idem, Adv. Dogm., IV 169–247; Plotin., Ennead., III 7, 1–13, VI 1, 13. Romeinen: Augustin., Confess., XI. De lijntekeningen in deze Mededeling zijn vervaardigd door de heer J.N.J. CASPERS, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.
2. Plut., De E apud Delph., 19.
3. Plut., De E apud Delph., 20.
4. B.H. STRICKER, De Geboorte van Horus, Leiden, 1963–1975, blz. 177, noot 1695, blz. 220, noot 1995.

de punten *b* en *c* nu regelrecht met A en verlenen de tijd de vorm van de driehoek A-*b*-*c*, met oneindige basis.

De tijd bestaat uit drie delen, verleden, heden en toekomst[5]. Het getal drie is volmaakt[6]. Hoewel vele zaken drieledig zijn, is het zekerlijk aan de tijd, de meest universele harer, dat het getal deze volmaaktheid ontleent. De Orphici aanbaden Chronus, de gepersonifieerde Tijd, als slang met drie koppen[7]; Grieken en Egyptenaren beide Cerberus, de hellehond, eveneens met drie koppen en in dezelfde betekenis[8]. Een valk verscheen eenmaal in Egypte met drie poten[9]. De naam van een verwante waarzeggende vogel, *τριόρχης*, de buizerd, beduidt, dat dit dier drie zaadballen bezit[10]. De valk legt naar Egyptische leer drie eieren, waarvan hij een grootbrengt, de beide andere slechts bebroedt[11]. De Joodse profeet Ezra zag in een vizioen een adelaar met drie koppen, de middelste groter dan de

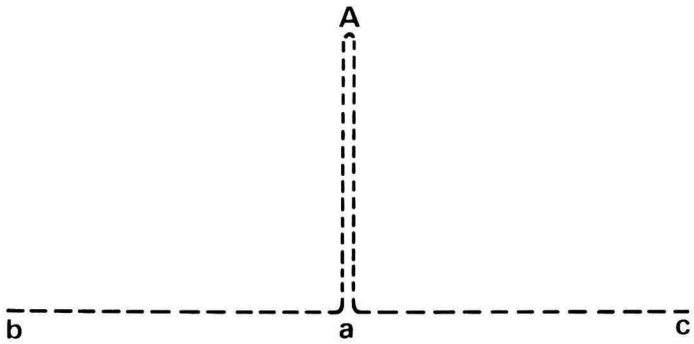

Afb. 1. De tijd, in potentieel aspect

beide andere; de komst van een nieuw wereldrijk werd hem daarmede aangeduid[12]. Een cosmische ezel met drie poten is in de Perzische mythologie een opvallende, maar vooralsnog moeilijk te identificeren verschijning[13]. De Indische tweelinggoden, de Aświns, berijden een wagen

5. Egyptenaren: Stob. Herm., X 1, XI 2, 32; vgl. Sarcoph., VI 197k, 198r, 208g. Joden: De Geboorte van Horus, blz. 231, noot 2263. Christenen: Openb., I 4, 8, IV 8, XI 17, XVI 5. Perzen: zie noot 33.
6. Grieken: Pythag., apud Serv., Comment. in Vergil., Bucol., VIII 75; Cornut., Theol. Graec., 32. Romeinen: Plut., Fab. Maxim., 4.
7. Orph., fr. 54, 57 (Kern). Goddelijkheid van de tijd, Theürgen: Procl., Comment. in Platon. Tim., p. III 20, 27, 32, 40, 41, 43 (Diehl).
8. B.H. Stricker, Camephis, Amsterdam, Oxford, 1975, blz. 58, noot 506–508.
9. Aelian., De Nat. Anim., XI 39.
10. Plin., Nat. Hist., X 21, XI 263.
11. Oudheidkundige Mededelingen, deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 48, noot 60, onder 3°.
12. IV Ezr., XI 1, 23, 29.
13. Awesta, Jasna, XLII 4; Bundahišn, XXI C, 6, XXIV D, 10–21 (Anklesaria); Dātastān-ī-Mēnōk-ī-Ḫrat, LXII 6, 26–27. Vgl. Ṛgweda, IV 58, 3.

bestaande uit drie delen[14] en voorzien van drie wielen[15] en drie zetels[16]. De wereldboom, welks bladerdek het hemelgewelf voorstelt[17], draagt drie vruchten[18] en heeft drie wortels[19].

In de drie-eenheid is de middenterm leidinggevend[20]. De tijd is driehoek. Zijn top, essentieel, is punt, zijn basis, materieel, is lijn. De driehoek is harerzijds prototype der pyramide[21]; welker basis niet lijn, doch vlak is[22]. Tijd, driehoekig, en natuur, pyramidaal, zijn derhalve formeel identiek. Zij hebben met elkander de wisselwerking gemeen, die van de essentie uitgaat op de materie en van de materie op de essentie; van de act op de potentie en van de potentie op de act[23]. De tijd is vat van dood en (weder)geboorte[24]. Het heden streeft naar verleden en toekomst, ver-

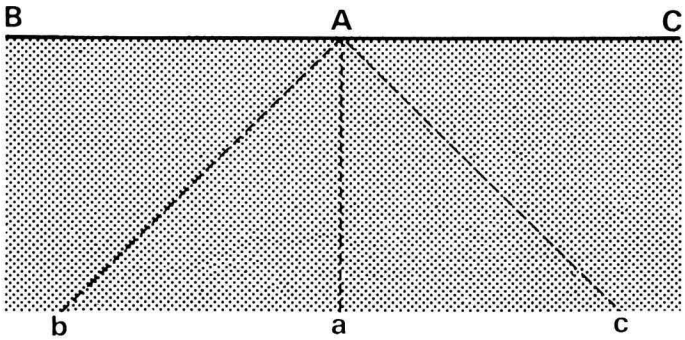

Afb. 2. De tijd, in actueel aspect

14. Ṛgweda, I 34,9,12, 47,2, 118,2, VIII 85, 8.
15. Ṛgweda, I 118,2, 157,3, 183,1, IV 36,1, X 41,1, 85,14.
16. Ṛgweda, I 34,5, 47,2, 118,1,2, 157,3, 183,1, VII 69,2, 71,4, VIII 22,5, 85,8, IX 62, 17.
17. De Geboorte van Horus, blz. 218, noot 1936.
18. Joden: Genes., XL 10, 12; Phil. Jud., De Migr. Abrah., 125; Flav. Jos., Antiq., II 64, 67. Grieken: Pherecyd., fr. 17 (Jacoby); Herodor. Heracl., fr. 14 (Idem); Antiphan. Com., fr. 58 (Edmonds); Apollod., Bibl., II 5, 11; Lyd., De Mensib., IV 67; Ioann. Pediasim., De XII Hercul. Labor., 29. Romeinen: Ovid., Metam., X 649-651.
19. Joden: Genes., XL 10, 12 (LXX); Phil. Jud., De Somn., II 195. Germanen: Edda, Grímnismál, 31; Snorri Sturluson, Edda, Gylfaginning, 14.
20. Phil. Jud., De Spec. Legib., IV 168. Vgl. IV Ezr., XI 4, 29, 32, XII 26; Phil. Jud., De Abrah., 119; noot 51, 59, 659, hieronder.
21. De Geboorte van Horus, blz. 213, noot 1807-1813.
22. De Geboorte van Horus, blz. 210-215, § 48.
23. Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 299, noot 1725. Drieheid (heden, act) tegenover tweeheid (verleden en toekomst, potentie): Phil. Jud., Quaest. in Genes., IV 30.
24. Plut., De E apud Delph., 19. Vgl. Corp. Herm., XI 2.

leden en toekomst streven naar het heden. Het heden is beginsel van verandering. Het scheidt verleden en toekomst en het verbindt hen, het doet beide in elkander overgaan. De tijd is daarom rechter. Zijn oordeel heet, als dat van de menselijke rechter, *κρίσις*. In deze zin gebruiken de geneesheren het woord[25]. De ziekte wordt berecht, *κρίνεσθαι*, en het ogenblik, waarop dat geschiedt, is datgene, wat wij nog heden de crisis noemen.

De tijd is transcendent en immanent[26]. Hij is, transcendent, de ziel des hemels[27] of de hemel zelf[28]. Hij wordt verwekt door de zon[29] en de planeten. De zon spant hem uit over het hemelgewelf door twee bewegingen, een stijgende en een dalende[30], begrensd door de drie cardinale punten van opgang, culminatie en ondergang[31]. De zon, ,,gisteren zwanger, baart het heden''[32], zij ,,verwekt, transcendeert en maakt oud''[33]. Het doel der zonnebaan is het zenith[34], het punt van culminatie in het midden des hemels. Het zenith is de troon, van waaraf de zon de

25. Hippocr., De Crisib.; Idem, De Dieb. Crit.; Galen., De Crisib.; Idem, De Dieb. Crit.
26. Egyptenaren: Corp. Herm., XI 4; Asclep. Herm., 30. Grieken: Procl., Comment. in Platon. Tim., p. III 53 (Diehl).
27. Pythag., apud Plut., Quaest. Platon, VIII 4.
28. Pythag., fr. 58 B, 33 (Diels); Aristot., Physic., 218b; Eudem. Rhod., fr. 83 (Wehrli).
29. Egyptenaren: Clem. Alex., Strom., V 7, 41, 3; Porphyr., apud Euseb., Praep. Evang., III 11, 27. Indiërs: Maitrājaṇabrāhmaṇopaniṣad, VI 14–16. Grieken: Plat., Defin., 411b; Theophrast., Physic. Opin., fr. 15 (Diels); Eratosth., apud Aet., De Placit., I 21, 3; Procl., Comment. in Platon. Tim., p. III 55–56 (Diehl). Romeinen: Augustin., Confess., XI 23. De zon voor de tijdsbepaling geschapen: Plat., Tim., 38c; Plut., Quaest. Platon., VIII 2, 4; Plotin., Ennead., III 7, 12.
30. De dode, de zon, ,,treedt binnen als valk en gaat uit als *bnw*-vogel'': Dodenb., XIII, CXXI, CXXII.
31. Drie zonnen des daags: K. Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, Leipzig en Berlijn, 1928–1931, no. XII, 217–218. Drie schreden van de Indische Wiṣṇu: Ṛgweda, I 22,17–20, 154,1–6, 155,4–5, VI 49, 13, VII 100, 3–4, VIII 12,27, 29,7, 52,3.
32. K. Sethe en O. Firchow, Thebanische Tempelinschriften aus Griechisch-Römischer Zeit, Berlijn, 1957, no. 115 (blz. 93, regel 6).
33. Perzen, zonder vermelding van de zon, *ašūkar, frašūkar, zarūkar:* P. Bedjan, Acta Martyrum et Sanctorum, Parijs, 1890–1897, deel II, p. 577, 6–7; Barḥaḏbešabbā ʿArbājā, ʿEllеṯā ḏa-Sejām Mawteḇā ḏe-Eskōlē, p. 366, 3 (Scher); Theodor. bar Kōnī, Eskōljōn, p. II 296, 6 (Scher); Anon., in Ignatius Ephraem II Rahmani, Studia Syriaca, Dair Šarfa, Libanon, 1904–1909, deel IV, p. 2, 15–16. De Zonnegod als Wereṯraġna, Slangendoder, heet in Awesta, Jašt, XIV 28: *aršōkara, maršōkara, frašōkara,* ,,verwekkend, verslijtend, transcenderend''. Blijkens de rangschikking der termen wordt hier aan het drieledige verloop der wereldgeschiedenis gedacht, vgl. Camephis, blz. 69, noot 596–599. Het prototype, althans een variant, van deze trits komt voor in de Egyptische teksten vanaf de XXIste dynastie: M.-L. Ryhiner, Revue d'Egyptologie, deel XXIX, Parijs, 1977, blz. 125–137. Voor de Grieken, zie noot 49, hieronder.
34. Althans in theorie. Op het halfrond benoorden de Kreeftskeerkring blijft de zon daar steeds onder. Voor het zenith: B.H. Stricker, Architectonische Monoliethen, Amsterdam, Oxford, New York, 1978, blz. 8, noot 26.

wereld beschouwt en regeert[35], de top der rechtsorde[36], troon der waarheid[37]. De zon stond op het ogenblik der schepping in het zenith, en zij zal daarin staan aan het einde der dagen[38]. Dagelijks spoedt zij zich daarheen, als de wagenmenner in het circus naar de *meta*[39]. De tijd, immanent, doordringt de wereld[40], die hem omvat[41]. Hij is in dit aspect lichamelijk[42], bij de Egyptenaren aangeduid door de krokodil, [43], symbool van oerwater[44] en materie. De tijd is ook substraat. Al wat is, komt uit de tijd voort en gaat in hem ten onder.

Het cosmische gerechtshof zetelt, naar de leer der Egyptenaren, in *wsḥ.t-m3ʿ.tj*, de hal der beide waarheden[45]; naam derhalve van het hemelgewelf. Het bestaat uit een enkele rechter. De beide Waarheden, als godinnen gepersonifieerd[46], zijn diens assessoren; zo althans zij niet de

35. Egyptenaren: Pyr., 854c; vgl. Sarcoph., VI 225h, 262j. Joden: vgl. Jezaj., LXVI 1; Ps., XI 4, CIII 19; Handel., VII 49; Hebr., IV 16, VIII 1; Openb., IV 2–6. Perzen: Awesta, Jašt, XV 2, 7; Wičītakihā-ī-Zātspram, XXX 52; Dastūr Barzū, Riwājat, p. II 59,13, 444,16–17 (Unvala; blz. 427, Dhabhar). Manichaeërs: Mani, Cephal., p. 117, 22–28 (Polotsky-Böhlig). Panchaeërs: Diod. Sic., Bibl. Hist., V 44, 5. Grieken: Orph., Hymn., XXVII 5, LXII 2; Idem, fr. 245,18, 247,30, 248,9 (Kern); Aeschyl., Eumen., 616; Eurip., Iphig. Taur., 1254, 1282. Germanen, *Hliḑskjálf:* Edda, Grímnismál, prooem.; Idem, For Skírnis, prooem.; Snorri Sturluson, Edda, Gylfaginning, 8, 16, 36, 49.
36. Perzen, *čakāt-ī-dāitīk:* Comment. in Awesta, Wīdēwdāt, XIX 30; Bundahišn, IX 3, 9 XXX 1; (Anklesaria); Dātastān-ī-Dēnīk, XXI 1–2, XXXIV 1, 4; Riwājat in idem, XLV, LVI 1; Dēnkart, IX 20, 3; Čim-ī-Drōn; Zand-ī-Wahuman Jasna, VII 20; Artā Wirāf Nāmak, III 1; Dastūr Barzū, Riwājat, p. II 59,13, 444,16–17 (Unvala; blz. 427, Dhabhar). Vgl. Numen., fr. 35 (Des Places).
37. Egyptenaren: Stob. Herm., XXIII 38. Grieken: Orph., fr. 23 (Kern). Romeinen: Ovid., Metam., XII 39–63.
38. Joden: Pirq. Rabb. Eliez., VI. Perzen: Bundahišn, II 17, III 22, 23 (Anklesaria); Wičītakihā-ī-Zātspram, I 26, II 1; Dēnkart, III 160, 407. Indiërs: Mahābhārata, XII 218, 31, 34.
39. Serv., Comment. in Vergil., Aen., V 835.
40. Corp. Herm., XI 2; Damasc., De Prim. Princ., 138, 387.
41. Asclep. Herm., 30: *mundus est receptaculum temporis.* Zo ook Claudian., De Consul. Stilich., II 426–427.
42. Aenesidem., apud Sext. Empir., Pyrrh. Hyp., III 138, Adv. Dogm., IV 215–217, 230–233.
43. A. Erman en H. Grapow, Wörterbuch der Ägyptischen Sprache, Leipzig en Berlijn, 1926–1953, deel II, blz. 457, rechts midden; Plut., De Is. et Osir., 75; Clem. Alex., Strom., V 7, 41, 3; Aelian., De Nat. Anim., X 21; Achill. Tat., Leuc. et Clitoph., IV 19, 6; Jambl., De Myst., V 8; Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, no. XIII, 39–47, 384–423; Al-Maqrīzī, Al-Mawāʿiẓ wal-Iʿtibār fī Ḏikr al-Ḫiṭaṭ wal-Āṯār, XX 21 (p. I 287, Wiet); L. Kákosy, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo, deel XX, Wiesbaden, 1965, blz. 116–120, met pl. XXXVI-XXXVIII.
44. De Geboorte van Horus, blz. 41–43, § 14; blz. 165, fig. 25a, met noot 1527.
45. Erman-Grapow, Wörterbuch, deel I, blz. 366, noot 15, deel II, blz. 21, noot 2.
46. Erman-Grapow, Wörterbuch, deel II, blz. 21, noot 1.

twee strijdende partijen zelf voorstellen. De Zonnegod wendt zich naar twee zijden, hij is *ἀμφιπρόσωπος*[47] en wordt afgebeeld met twee gelaten[48]. Hij is tezamen met zijn assessoren drie-eenheid[49], god, ,,die een is en werd tot drie''[50]. Hij is ,,de ziel der drie''[51]. In het Egyptische heiligdom pleegt de cella met het beeld Gods geflankeerd te zijn door twee vertrekken, waarin diens beide hypostasen zijn ondergebracht[52]. Het getal drie is getal van verwekking[53], getal der rechtvaardigheid[54]. Drie-eenheid is ook de ziel, het goddelijke beginsel des mensen[55]. Het hart, dat haar bevat[56], neemt in het lichaam de plaats in van de Zonnegod[57]. Het heeft, alle anatomische bevinding ten spijt, volgens Aristoteles drie holten[58]. De middelste bevat het beginsel[59], het reinste bloed[60]; uit haar ontspringt de

47. Orac. Chald., fr. 189 (Des Places); Plut., Num., 19. Als ziel: Procl., Comment. in Platon. Tim., p. II 130, 246, 293 (Diehl); Idem, Comment. in Platon. Rempubl., p. II 47 (Kroll); Damasc., De Prim. Princ., 89 (p. 219, 5, Ruelle). Vgl. De Geboorte van Horus, blz. 233, noot 2279.
48. Romeinen, Janus: Macrob., Sat., I 9, 9.
49. Egyptenaren: Pap. Bremner Rhind, XXVIII 26. Joden: Phil. Jud., De Abrah., 122. Perzen, behalve noot 33: Zoroastr., fr. O 109a (Cumont); de zon als Mithras, *τριπλάσιος:* Dionys. Areop., Epist., VII 2. Grieken: Orph., fr. 21, 21a (Kern; vgl. Plut., De Exil., 5, Idem, Adv. Colot., 30); Pythag., apud Serv., Comment. in Vergil., Bucol., VIII 75. Godenbeeld met drie hoofden, Egyptenaren: Nonn. Monach., Comment. in Gregor. Nazianz., Or. II in Julian., 33 (p. XXXVI 1052d, Migne); Cosm. Hierosol., Comment. in Gregor. Nazianz., Carm., LXIV 105 (p. XXXVIII 488, Migne); Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, no. IV, 3130–3135. Processuele goden, Joden: Exod., XXII 8 (9); I Sam., II 25.
50. Sarcoph., II 39e.
51. Dodenb., LXIV 11 (Naville). Drieheid der dingen: Ion Chi., fr. 36 B, 1 (Diels); Pythag., fr. 58 B, 17 (Idem); Damasc., De Prim. Princ., 135, 199.
52. Sarcoph., Spr. 1111–1130, naar P. Barguet, Revue d'Egyptologie, deel XXI, Parijs 1969, blz. 7–17, met afbeelding op blz. 15; A. Altherr-Charon, L'Antiquité Classique, deel XLVI, Brussel, 1977, blz. 389–440.
53. Lyd., De Mensib., IV 26; Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 304, noot 1764. *Τριὰς δημιουργική:* De Geboorte van Horus, blz. 233, noot 2277, vgl. blz. 282, noot 2997.
54. Plut., De Is. et Osir., 75; Euseb., Laus Constant., VI 13. De wet, *ἀπαγορευτικός, ἐφετικός, διατιμητικός,* ,,verbiedend, gebiedend en bepalend'', Sethianen: Hippolyt., Refut., V 20, 2. De drie onderwerpen van rechtspraak: morele schade, materiële schade en doodslag: Hippodam., fr. 39, 1 (Diels; naar Aristot., Polit., II 5, 2).
55. Egyptenaren: De Geboorte van Horus, blz. 232–233, noot 2274–2277, 2287. Grieken: Plat., De Republ., 435, b–c; Aristot., Top., 133a; Procl., Comment. in Platon. Tim., p. II 126 (Diehl); Damasc., Comment. in Platon. Phaed., I 96.
56. De Geboorte van Horus, blz. 241–245, § 58.
57. De Geboorte van Horus, blz. 27–31, § 9.
58. Aristot., Hist. Anim., 496a, 513a; Idem, De Part. Anim., 666b. Kritiek van Galenus: De Ven. Art. Dissect., IX. Als Aristoteles: Ṛgweda, IX 73, 8.
59. Aristot., De Part. Anim., 666b, 667a.
60. Aristot., Hist. Anim., 496b (dun); Idem, De Part. Anim., 667a (tussen veel en weinig, tussen warm en koud, rein).

aorta[61]. De rechterholte bevat veel en warm bloed[62] en neemt de uit de lever opstijgende holle ader op[63]. De linkerholte bevat slechts weinig en koud bloed[64]. Drie letters uit Gods naam, zeggen de Joden, staan op het hart van de zon geschreven[65]. De naam Gods wordt in de eed tot driemaal herhaald[66].

Het beleid Gods is statisch, de wereld is. Het goddelijke Woord verleent de dingen het zijn, doordringt hen en is met hen identiek. Het breidt zich van het zenith uit als de pyramide vanuit haar top. Verleden en toekomst zijn aspecten van het heden, in het lichaam der pyramide twee tegenover elkander liggende zijden, bijvoorbeeld oost- en westzijde. Het Woord is anderzijds de act der dingen, tegengesteld aan hun potentie. Het daalt verticaal vanuit het zenith neder, als de obelisk vanuit zijn spits. Verleden en toekomst begrenzen het heden en zijn ervan gescheiden. Symbolisch uitgedrukt, is het zenith de zonneschijf en zijn de drie delen des tijds drie daarvan uitgaande wegen[67] of stralen, , waarvan het heden de verticale middenstraal is[68]. Ook dit weder symbolisch uitgedrukt, is de zonneschijf een rond tafelblad[69] en zijn de drie zonnestralen, de middenpoot scheef gezet als de beide andere, de drie tafelpoten.

De drievoet was van oosterse oorsprong. Door de Egyptenaren wordt hij zelden of nooit vermeld of afgebeeld. De drievoet, heet het in de Talmoed, kan Jahwe niet wederstaan in de ure van diens toorn[70]. Voor het paleis van de Perzische koning waren ijzeren drievoeten opgesteld. Wie de straf des konings te duchten had en een beroep deed op diens

61. Aristot., Hist. Anim., 513b.
62. Aristot., De Part. Anim., 667a. Symboliek van rechts en links, mannelijk en vrouwelijk: De Geboorte van Horus, blz. 31–35, § 10.
63. Aristot., Hist. Anim., 513b.
64. Aristot., De Part. Anim., 667a.
65. Joden: Pirq. Rabb. Eliez., VI.
66. Grieken: Aristoph., Ran., 305–306. Arabieren: *billāhi, tallāhi, wallāhi,* J. PEDERSEN, Der Eid bei den Semiten, Straatsburg, 1914, blz. 164, noot 4. Drie eedgoden, Egyptenaren: PREISENDANZ, Papyri Graecae Magicae, no. IV, 1533–1536. Phoeniciërs: Polyb., Hist., VII 9, 1–3. Grieken: Hom., Il.. XV 36–38; Draco, Schol. in Hom., Il., XV 36; Idem, apud Eustath., Comment. in Hom., Il., p. 1004 (ed. Rom.); Sol., Leg., fr. 44, a–b (RUSCHENBUSCH); Aristoph., Nub., 424, 627, 1234; Plat., Leg., 936e; Demosth., Or., XXI 198, XXIV 151; Pausan., Graec. Descr., IX 33, 3. Romeinen: Ovid., Trist., II 53.
67. Procl., Comment. in Platon. Rempubl., p. II 132 (KROLL); vgl. Plut., De E apud Delph., 6; Ovid., Metam., XII 40. De hemelse rivier de Ganges, *tripathagā,* ,,nederdalend over drie wegen'': Mahābhārata, I 92, 39, II 39, 11, III 106, 27, VI 7, 44, XIII 27, 76, 83. Vgl. Ṛgweda, III 56, 5, VI 47, 4, VII 101, 4; B.H. STRICKER, De Maat der Dingen, Amsterdam, Oxford, New York, 1976, blz. 16, noot 113. De lijnen A*a*, A*b* en A*c* in afb. 2.
68. Zie noot 20.
69. Poll., Onom., X 81: κύκλος.
70. Talm. Babl., Berāk., 32a.

genade, zette zich daarbij neder en wachtte zijn berechting af[71]. Bij de Grieken was de drievoet, zowel in de cultus als daarbuiten, allerwegen verbreid. De zonnegod Apollo is gezeten[72] op een gouden[73] drievoet, spreekt vandaar recht[74] en verleent openbaring. De drievoet is symbool der eenheid[75]; zijn drie poten zijn verleden, heden en toekomst[76]. Hij is opgesteld boven het midden der wereld, boven Delphi[77]. Onder hem, opklimmend tegen zijn poten, ligt een slang, symbool van het kwaad, de door de god overwonnen cosmische vijand[78]. Oudtijds profeteerde Dionysus in deze drievoet[79]. Nadat hij door de Titanen uiteengescheurd was, werden de delen zijns lichaams in een ketel op, of naast, de drievoet bijgezet[80]. Drievoeten stonden te Delphi in, maar ook voor de tempel[81]. De priesteres van Apollo verleende orakels, gezeten op een bronzen drievoet[82]. Zij werd daarbij door de zon bestraald[83] en een pneumatische kolom steeg vanuit de aarde in haar op[84]. De antieke auteurs vanaf de eerste eeuw onzer jaartelling schrijven het profetische vermogen aan dit

71. Procop., De Bell., I 23, 28. Vgl. Lucan., De Bell. Civil., V 162.
72. Eurip., Electr., 980; Idem, Ion, 366; Idem, Iphig. Taur., 1251–1255; Idem, Orest., 955–956; Callim., Hymn. in Del., 90. Triton: Herod., Hist., IV 179.
73. Aristoph., Plut., 9, met scholion; Eurip., Iphig. Taur., 1253.
74. Eurip., Orest., 163; Plut., De Ser. Num. Vind., 29; Lucan., De Bell. Civil., V 81.
75. Lyd., De Mensib., III 10: *μονάδος εἰκών.*
76. Schol. in Aristoph., Plut., 9; Eudoc., Viol., CCLXV.
77. Eurip., Ion, 461–464; Plut., De Ser. Num. Vind., 29.
78. Herod., Hist., IX 81 (met drie koppen); Callim., Hymn in Del., 90–91; Pausan., Graec. Descr., X 13, 9; Lucian., De Astrol., 23; Dionys. Perieg., Descr. Orb. Terr., 441–442; Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, no. III, 196–197, XIII 104–105, 660–661, 666–667; Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 92. Wijnrank: Callixin. Rhod., fr. 2 (Jacoby; ad 34).
79. Hypoth. in Pind., Pyth.; vgl. Etym. Magn., sub voce *Δέλφικα.*
80. Orph., fr. 35, 210 (Kern).
81. Bacchylid., Epinic., III 18–19.
82. Jambl., De Myst., III 11.
83. Jambl., De Myst., ibid.: *ἀπὸ τῆς τοῦ θείου πυρὸς ἀκτῖνος καταυγάζεται... καὶ τότε δὴ πάρεστιν αὐτῇ χωριστῶς ὁ θεὸς ἐπιλάμπων.* Volgens Plutarchus, De Defect. Orac., 43, meenden sommigen *τὴν διάθεσιν καὶ κρᾶσιν ἐμποιεῖν τῇ γῇ τὸν ἥλιον, ἀφ' ἧς ἐκφέρεσθαι τὰς μαντικὰς ἀναθυμιάσεις.* Hij noemt aldaar, 48, het profetische pneuma plectrum. Het plectrum van de op de cither spelende Apollo is elders de zonneschijf: Cleanth. Stoic., fr. I 502 (von Arnim).
84. Strab., Geogr., IX 3, 5; Longin., De Sublim., XIII 2; Ps.-Aristot., De Mund., 395b; Plut., De Defect. Orac., 40, 41, 42, 43, 44, 46, 48, 50, 51; Pausan., Graec. Descr., X 5, 7; Lucian., Nero, 10; Maxim. Tyr., Philos., VIII 1c; Dio Cass., Hist. Rom., LXIII 14, 2; Jambl., De Myst., III 11; Cicer., De Divin., I 38, 79, II 117; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., I 8, 10; Plin., Nat. Hist., II 208; Lucan., De Bell. Civil., V 82–84, 163–165; Justin., Epit. Histor. Philipp. Pomp. Trog., XXIV 6, 9. Christenen, afwijzend: Orig., Contr. Cels., III 25, VII 3; Joann. Chrysost., Homil., XXIX 1, ad I Cor., 12, 1. De profetes te Branchidae, *ἐκ τοῦ ὕδατος ἀτμιζομένη:* Jambl., De Myst., III 11. Vgl. Aristid. Rhet., Or., I 46, met scholion; De Geboorte van Horus, blz. 57–60, § 21.

pneuma toe. Dat kan slechts ten dele juist zijn. De god zond zijn beslissing neder in de zonnestraal, het gebed der orakelzoekenden steeg op in het pneuma[85] en beide troffen elkander in het lichaam der priesteres[86]. De auteurs, die slechts het stijgende pneuma vermelden, willen blijkbaar te kennen geven, dat gebedsverhoring aan de plaats van het orakel inhaerent was.

Het beleid Gods is dynamisch, de wereld wordt. Er is geen statisch heden, er is slechts wisselwerking tussen verleden en toekomst. God heeft twee potenties, symbolisch wedergegeven door twee vogels[87], gezeteld in het zenith[88]. Deze vogels zijn bij de Egyptenaren valken[89], in de latere overlevering uitgroeiend tot adelaars[90]. Zij treden, in zwarte kleur ter aanduiding van hun potentiële karakter[91], ook op als raven[92] of, met het oog op de offerpraktijk, als duiven[93]; bij de Joden als ,,cherubs'', woord van onzekere betekenis, en bij de noordelijke volken somtijds als zwanen[94]. De twee vogels flankeren de troon Gods[95], die zij bewaken[96]. Zij vormen tezamen een eenheid[97]. Hun onderlinge verhouding bepaalt het lot der wereld[98]; verleden en toekomst bepalen het heden[99]. God stuurt hen neder op aarde om zijn besluiten aldaar uit te voeren[100], om deze bij

85. Bewijsplaatsen: Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 164, noot 1239, 1240; De Geboorte van Horus, blz. 223, noot 2087–2089. De menselijke adem is overigens onrein. Perzen, Grieken: Oudh. Med., deel XLVIII, Leiden, 1967, blz. 42, noot 10, onder 1°; ibid., blz. 49, noot 61; deel LV, Leiden, 1974, blz. 129–130, noot 828, onder 1°. Slaven: Saxo Gramm., Gest. Dan., XIV 39, 4.
86. De priester, middelaar: Phil. Jud., De Somn., II 188, 228–234; Idem, De Spec. Legib., I 116, 244; Hebr., IX 15. Vgl. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 187, noot 1605.
87. Zie voor al het volgende mijn studie over de Tijd, in Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 40–56, met pl. II en III; deel LII, Leiden, 1971, blz. 71–75. In de volgende noten geciteerd als ,,Tijd''.
88. Tijd, cit. 2, 4, 5, 6, 8.
89. Tijd, cit. 64, 65, 68. Wouwen: ibid., cit. 66; Sarcoph., V 26g.
90. Tijd, cit. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 19, 20, 23, 70; vgl. ibid., cit. 27.
91. Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 299, noot 1724. Zie noot 335, hieronder.
92. Tijd, cit. 4, 21, 22, 24, 25, 30, 55, 72; vgl. cit. 27.
93. Tijd, cit. 12, 13, 14, 16, 17, 18, 63. Zie noot 105.
94. Grieken: Tijd, cit. 5. Germanen: ibid., cit. 56.
95. Tijd, cit. 49; vgl. ibid., cit. 66, 68, 70.
96. Tijd, cit. 37, 45, 68.
97. Tijd, cit. 46, 48, 67, 71; S. Sauneron, Le Temple d'Esna, Caïro, 1959–1975, deel III, blz. 129, no. 249, 5.
98. Tijd, cit. 9, 10, 11, 22. De geboorte: Tijd, cit. 28, 57, 58, 59, 71; Sauneron, Le Temple d'Esna, deel III, blz. 130, no. 250, 7, blz. 134, no. 250, 19.
99. Tijd, cit. 60, 61, 62, 64.
100. Tijd, cit. 13, 52, 53, 56, 63, 71. Vgl. Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 43, noot 26 (waaraan toe te voegen, Romeinen: Sil. Ital., Punic., XVII 52–55. Germanen: Snorri Sturluson, Heimskringla, Óláfs Saga Tryggvasonar, 27; Brennu-Njáls Saga, 79); idem, deel LII, Leiden, 1971, blz. 55, noot 637–640 (voeg toe: Ev. Matth., III 16; Ev. Marc., I 10; Ev. Luc., III 22).

wijze van orakel aan de mensheid te doen kennen[101], en ook als zijn waarnemers van de gang der wereld[102]. De mens benadert zijnerzijds God door diens vogels. De menselijke ziel stijgt als valk rechtstandig ten hemel en daalt evenzo vandaar ter aarde neder[103].

De symboliek der beide vogels had processuele betekenis[104]. De zonde tegen de reinheid Gods werd bij de Joden gezoend door het vogeloffer[105]. Het bloed van twee identieke vogels, duiven, een stijgende en een dalende, werd tegen de opstaande zijden van het altaar gesprengd. Twee alternatieven bieden zich ter verklaring aan. Het offer van de stijgende vogel, aan de westzijde opgedragen, was volgens het eerste aanduiding van straf; de schuldige ziel verliet het lichaam, dat dood achterbleef, en voer ten hemel. Het offer van de dalende vogel, aan de oostzijde opgedragen, was dan aanduiding van begenadiging; de ziel, door God in het zenith berecht en van straf ontheven, keerde in het leven op aarde, in het dode lichaam terug. Het offer van de stijgende vogel was volgens het tweede alternatief aanduiding van begenadiging, de ziel door God aanvaard; het offer van de dalende vogel aanduiding van straf, de ziel door God afgewezen en tot reïncarnatie op aarde teruggestuurd[106]. In beide gevallen was het offer proces des mensen tegen zichzelf. De Celten in Europa kenden een soortgelijk godsoordeel en interpreteerden het volgens het tweede alternatief. ,,Op de kust van de (Atlantische) Oceaan, aldus een antiek auteur[107], ligt een haven, genaamd ,,(Haven der) twee raven''. Daar verschijnen twee raven met ten dele witte rechtervleugel. Personen, die over enige zaak twisten, begeven zich daarheen, leggen op een verhoging een plank en werpen daar, ieder voor zich, gerstekoeken op. De vogels strijken neder, eten sommige op en verstrooien andere. Hij, wiens koeken verstrooid worden, wordt geacht de winnaar te zijn''. De raven zijn boden Gods, de koeken de partijen. Hij, wiens koek opgegeten werd, verviel in de kringloop der wedergeboorten en bleef op aarde. Hij, wiens koek werd verstrooid, stierf en steeg ten hemel. Zijn zaak werd door God in genade aangenomen.

De tijd weegt, hij is een weegschaal. Het heden houdt verleden en toekomst in evenwicht[108]. De beeldhouwer Lysippus vervaardigde voor het heiligdom te Sicyum een beeld van de gepersonifieerde Tijd, die in de

101. Tijd, cit. 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 23, 27, 33, 40, 41, 42, 47, 48, 52, 53, 58, 60, 61, 62, 68.
102. Tijd, cit. 22, 45, 46, 53, 55, 68.
103. Porphyr., apud Euseb., Praep. Evang., III 12, 2; Horapoll., Hierogl., I 6; Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 299, noot 1725, onder 1°. Vgl. Tijd, cit. 47.
104. Tijd, cit. 27, 48, 56, 64.
105. Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 316–321, § 25. Voor de richting, omgekeerd aan de zonnebaan, vgl. ibid., blz. 318, noot 1974.
106. Zie noot 171.
107. Artemidorus van Ephesus: Tijd, cit. 72.
108. Vgl. Euseb., Laus Constant., VI 8.

rechterhand een ijzeren wapen, in de linkerhand een weegschaal hield[109]. De weegschaal was heilig[110], het instrument van de Zonnegod[111]. De hemelgod Zeus besliste in geval van oorlog over de uitslag van de strijd door het noodlot beider partijen op de weegschaal tegen elkander af te wegen[112]. Een weegschaal bevond zich ook in de handen der godin Nemesis[113]. Pharao Ramses III schonk de tempel te Heliopolis een gouden weegschaal, waarmede ten overstaan van de god Re de aan deze gebrachte cijns werd gewogen[114]. Verleden, heden en toekomst impliceren recht en onrecht. Het recht is subjectief. Een god, ,,geheimzinnig van gestalte, wiens beide wenkbrauwen de beide armen der weegschaal zijn, in die nacht van het afrekenen met het onrecht''[115], bedreigt de overledene in het hiernamaals. De overledene noemt zichzelf: ,,de weegschaal van Re, waarin deze de waarheid weegt''[116]. De hovelingen zeggen tot de koning: ,,Uw tong is de weegschaal der twee landen''[117], en ook: ,,Uw lippen zijn nauwkeuriger dan de nauwkeurige wijzer van Thot's (weegschaal)''[118]. Het recht is anderzijds objectief. God weegt de mens bij het leven[119]. Hij weegt zijn ziel na de dood[120]. Men ziet dit wedergegeven in de vignette

109. Himer., Or., XIII 1 (Colonna).
110. Hom., Il., XVI 658.
111. Hom., Il., VIII 68-69. Vgl. Test. Abrah., recens. A, 12, 13 (James; *φωτοφόρος, ἡλιόμορφος*). De zon zelf betreedt de Weegschaal, teken van de Dierenriem, op de herfstevening. De herfstevening beantwoordt in de jaarbaan aan zonsondergang in de dagbaan. Zie noot 450.
112. Hom., Il., VIII 68-72, XVI 658, XIX 223-224, XXII 209-213; Aeschyl., Pers., 345-346; Idem, Psychostas., fr. 279-280 (Nauck); Cercid., Meliamb., fr. 4 (Powell; ad 24-28); Macedon., Anthol. Palat., XI 380; Vergil., Aen., XII 725-727. Ares, hetzelfde: Aeschyl., Agam., 437-439. Eris, hetzelfde: Quint. Smyrn., Posthom., II 540-541; Moera, hetzelfde: Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, no. XIII, 178-179, 494-497. Tyche, hetzelfde: Agath., Anthol. Palat., IV 3, 125.
113. Orph., Hymn., LXI 5; Mesomed., Hymn., III 13 (Heitsch).
114. Pap. Harris, XXVI 11. Gouden weegschaal, Perzen: Artā Wirāf Nāmak, V 5. Grieken: Hom., Il., VIII 69, XXII 209; Macedon., Anthol. Palat., XI 380.
115. Dodenb., XVII 60-61 (Naville). Vgl. Aristot., Hist. Anim., 491b; Hippolyt., Refut., IV 21, 1.
116. Sarcoph., V 321, c-d.
117. K. Sethe, Urkunden der 18. Dynastie, Leipzig, 1905-1909, blz. 533, regel 14. Vgl. Welsprekende Boer, B 1, 165-166, 2, 92-93 (uitg. F. Vogelsang, Kommentar zu den Klagen des Bauern, Leipzig, 1913); Qūbānstèle, 14 (uitg. P. Tresson, La Stèle de Koubân, Caïro, 1922).
118. Qūbānstèle, 14-15. Vgl. Welsprekende Boer, B 1, 166-167.
119. Joden: Ps., LXII 10; Job, XXXI 6; Dan., V 27; I Hen., XLI 1 (vgl. XLIII 2); IV Ezr., III 34; Midr. Pesīqt. Rabb., XLV 2. Grieken: Hom., Hymn. in Mercur., 324; Aeschyl., Agam., 250; Bacchylid., Dithyr., XVII 25-26.
120. Egyptenaren: Erman-Grapow, Wörterbuch, deel II, blz. 130, noot 9 en 11. Joden: I Hen., LXI 8; Test. Abrah., recens. A, 12, 13, B, 9 (James); Midr. Pesīqt. Rabb., XX 2. Perzen: Comment. in Awesta, Sī-rōčak, 18; Dātastān-ī-Dēnīk, VIII 1, 2, 4, XIII 3, 4; Dātastān-ī-Mēnōk-ī-Ḫrat, II 119-122; Artā Wirāf Nāmak, V 5. Indiërs: Šatapathabrāhmaṇa, XI 2, 7, 33. Arabieren: Qorān, VII 7-8, XXI 48, XXIII 104-105.

van pl. I, ontleend aan hoofdstuk CXXV in het Egyptische Dodenboek[121]. In de linkerschaal ligt het menselijke hart, in de rechter de struisveder, symbool der waarheid. De suggestie is, dat hart en waarheid in de evenwichtstoestand verkeren. Men kan het zich ook anders denken: de stijgende schaal ten leven wijzend, de dalende ten dode[122], of omgekeerd[123]. De menselijke rechter weegt beide voor hem verschijnende partijen[124]. Het recht is weegbaar, omdat het physieke werkelijkheid bezit, niet slechts in de voorstelling des mensen bestaat.

De Egyptische hoofdstad Memphis werd betiteld als *mḥ3.t-t3.wj*, ,,weegschaal der beide landen''[125], de stad Rome deed ,,in de weegschaal, in dewelke zij hen plaatste, het lot der volkeren rijzen en dalen''[126]. De twee helften der wereld, de twee landen 𓋴 𓋴, die gewogen werden, waren van de cosmische weegschaal als het ware de schalen[127]. Ook deze symboliek had processuele betekenis. De twee helften der wereld, gepersonifieerd door de gladiatoren, streden in het Romeinse amphitheater om de suprematie. Ik moge, zonder hierop nader in te gaan, verwijzen naar mijn uiteenzettingen te anderer plaatse[128].

§ 2 De Zonnegod belichaamt waarheid en gerechtigheid[129], en stuurt beide als lichtstraling nederwaarts[130]. Hij is de rechter der wereld[131]. Hij

121. Naar Pap. Louvre, no. I 3084. De fotografie welwillend ter beschikking gesteld door de heer J. DE CENIVAL, conservator. De baviaan op de top van de weegschaal, aan de met sterren bezaaide hemel gelegen, is het gepersonifieerde Woord.
122. Porphyr., Quaest. Hom., Il., VIII 70; Vergil., Aen., XII 727. Als bij de Joden, zie noot 105.
123. Qorān, VII 7-8, XXIII 104-105. Als bij de Celten, zie noot 107.
124. Egyptenaren: Louvre, A 60 (ongepubliceerd). Grieken: Plut., De Fratern. Amor., 17. Arabieren: Qorān, LVII 25.
125. ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel II, blz. 130, noot 13.
126. Manil., Astron., IV 774-775.
127. Oudh. Med., deel LIX-LX, Leiden, 1978-1979, blz. 297-301.
128. Zie voorgaande noot.
129. Egyptenaren: Stob. Herm., II A, 14. Joden: Maleach., III 20 (IV 2); Test. Jud., XXIV 1; Phil. Jud., De Spec. Legib., IV 231-232. Gnostieken: Clem. Alex., Strom., III 2, 6, 1-3 (Carpocratianen). Indiërs: Šatapathabrāhmaṇa, XIV 1, 2, 22; Bṛhadāraṇjakopaniṣad, V 5, 2. Grieken: Plut., Amat., 19. Romeinen: Vergil., Georg., I 463-464.
130. Egyptenaren: vgl. Asclep. Herm., 29 *(veritatis claritas)*. Joden: Phil. Jud., De Spec. Legib., IV 236, zie noot 300. Grieken: Eurip., Electr., 866; Idem, Hippol., 672; Idem, Supplic., 261-262; Plat., Respubl., 508, c-d; Apollon. Rhod., Argon., IV 1019; Julian. Apost., Or., IV 133a; Procl., Comment. in Platon. Tim., p. III 66, 69 (DIEHL).
131. Egyptenaren: Sarcoph., VI 225i; Pap. I Chester Beatty, passim; Pap. Jumilhac, A, XII 23-25; A. ERMAN, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel XXXVIII, Leipzig, 1900, blz. 24, regel 16; Pap. II Anastasi, VI 5. Gnostieken: Cod. II Naǧ ʿ Ḥammādi, 144, 4-5. Perzen: BEDJAN, Acta Martyrum et Sanctorum, deel II, p. 213, regel 14-15. Armeniërs: Eznic Colb., De Deo, 190-193. Beslist de →

scheidt essentie en materie[132], recht en onrecht[133]. Zijn schijf is het oog der waarheid[134]. Door haar ziet hij wat op aarde ten goede of ten kwade geschiedt[135]. Hij openbaart het[136] en beloont of bestraft het[137]. Hij is getuige bij de eedsaflegging[138], veelal tezamen met de cosmische goden[139]. De onschuldige betuigt voor hem zijn onschuld[140] en roept zijn wraak over de schuldige in[141].

← strijd, Grieken: Hom., Il., XXIII 660–661, met scholion; Theodect. Trag., fr. 10 (NAUCK); Plut., Quaest. Conviv., VIII 4,4.

132. Egyptenaren: J. CAPART, Chronique d'Egypte, deel XIV, Brussel, 1939, blz. 232–236 (zon als rechter boven vier gevangenen, de vier elementen).

133. Egyptenaren: Pap. d'Orbiney, VI 4–5, VI 9–VII 1. Zie noot 404.

134. Egyptenaren: PH. DERCHAIN, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel LXXXIII, Berlijn en Leipzig, 1958, blz. 75–76. Koesjieten: vgl. Diod. Sic., Bibl. Hist., III 4, 3. Grieken: Orph., Hymn., VIII 18; Trag. Anon., fr. 421 (NAUCK; Adespota); Plut., Ad Princ. Inerud., 5; Procl., Comment. in Platon. Tim., p. III 290 (DIEHL). Romeinen: Apul., Metam., II 22, III 7. Indiërs: de waarheid een gouden schijf: Šatapathabrāhmaṇa, VI 7, 1, 1–11, VII 1,2,5,10, 4,1,10,17; Wāǧasanejisaṃhitopaniṣad, 15; vgl. Ṛgweda, I 96, 5, V 1,12, 61,12, VI 51, 1, VII 3,6, 63,4, X 45, 8, en zie noot 278.

135. Egyptenaren: Dem. Zonnemythe, XV 8–9; Horapoll., Hierogl., I 34. Perzen: BEDJAN, Acta Martyrum et Sanctorum, deel II, p. 213, regel 15. Indiërs: Ṛgweda, VI 51, 2, VII 60,2, 61,1. Grieken: Hom., Il., III 277; Idem, Hymn. in Demet., 26–27, 64–73; Demosth., Or., XIX 267. Romeinen: Enn., Med., fr. 110 (JOCELYN); Senec., Med., 28–30; Macrob., Sat., I 21,17.

136. Grieken: Hom., Odyss., VIII 270–271 (met scholion), 302; Idem, Hymn. in Demet., 74–87; Orph., Hymn., VIII 16; Sophocl., Aias, 845–849; Eurip., Hippol., 601–602; Lucian., Somn. s. Gall., 3; Artemid., De Somn. Interpr., II 36; Lexic. Sud., sub voce *Ἥλιος* (235). Romeinen: Vergil., Georg., I 464–465; Ovid., Fast., IV 581–584; Tacit., Ann., XV 74; Serv., Comment. in Vergil., Bucol., VI 47; Idem, Comment. in Vergil., Georg., IV 345.

137. Egyptenaren: Dem. Zonnemythe, XV 9–12. Christenen: Apoc. Paul., 4. Grieken: Hom., Hymn. in Mercur., 381; Orph., Hymn., VIII 8; Sophocl., Electr., 823–825; Eurip., Hippol., 672; Idem, Med., 764; Schol. in Hom., Il., XIX 258.

138. Egyptenaren: Pap. d'Orbiney, VII 7. Joden: I Sam., XX 11–15; Flav. Jos., Antiq., VI 229–232. Perzen: BEDJAN, Acta Martyrum et Sanctorum, deel II, p. 213, 13–14. Grieken: Hom., Il., III 103–104, 276–280, XIX 197, 258–260; Sophocl., Oedip. Tyrann., 660–661; Eurip., Med., 746–747, 752–753; Lys., Or., X 17; Apollon. Rhod., Argon., IV 228–230, met scholion; Philostr., Vit. Apollon., VI 32; Julian. Apost., Or., VII 222c; Idem, apud Sym. Metaphr., Vit. Sanct., Martyr. Artem., XIX, XXX (p. CXV 1181a, 1193d, MIGNE); Anon., Anthol. Palat., XIV 72. Romeinen: Varr., De Ling. Latin., V 66; Idem, Catus, de Liber. Educ., fr. 35 (RIESE); Vergil., Aen., XII 176; Ovid., Metam., I 765–775; Plut., Quaest. Rom., 28; Apul., Metam., I 5.

139. Voorbeelden in noot 138, 140, 141. Vgl. Oudh. Med., N. R., deel XXXI, Leiden, 1950, blz. 95–96, noot 592–603.

140. Koesjieten: Heliod., Aethiop., IV 8, VIII 9, X 11. Manichaeërs: Manich. Homil., p. 48, 17–19 (POLOTSKY-IBSCHER). Indiërs: Ṛgweda, I 123, 3, III 54, 19, IV 54, 3, VI 50, 2, VII 60,1, 62,2, 66,4, X 12, 8. Grieken: Aeschyl., Choeph., 983–989; Idem, Prom. Vinct., 88–92, met scholion; Sophocl., Electr., 86–88; Eurip., Hercul. Fur., 858; Idem, Med., 1251–1254; Idem, Supplic., 260–262; Aeschin., Or., III 260; Apollon. Rhod., Argon., IV 1019–1020, met scholion; Julian. Apost., Epist., XIII →

De Zonnegod openbaarde zich in de oertijd aan de menselijke wetgever en schonk deze de kennis van het recht[142]. Hij deed dat in persoon[143], althans door zijn Woord[144]. De menselijke wetgever was tevens de eerste koning of leidsman zijns volks[145]; hij onderscheidde zich door zijn vroomheid[146]. Het zonnerecht was universeel, betrof de gehele schepping, zowel de macrocosmos, de hemellichamen en de aarde, als de microcosmos, mens, dier, plant en voorwerp[147]. Na de ontkoppeling van God en zon[148] viel het uiteen in twee delen[149], het *νόμῳ δίκαιον,* goddelijk recht[150],

← (p. 382b), XXXVIII (p. 415a); Nonn., Dionys., XVII 283-285. Romeinen: Ovid., Metam., IV 237-238; Senec., Hercul. Oet., 42, 1022; Idem, Phaedr., 888-890; Apul., Metam., III 7; Aurel. Vict., De Caesar., XXXIX 13; Act. Pilat., III 1, IX 4, XII 1.

141. Egyptenaren: Pap. d'Orbiney, VI 5-6; Xenoph. Ephes., Ephes., IV 2. Koesjieten: Heliod., Aethiop., VIII 9. Grieken: Aeschyl., Agam., 1322-1326; Sophocl., Oedip. Colon., 868-870; Eurip., Electr., 866-869; Idem, Med., 764-766; Plut., Amat. Narr., 3. Romeinen: Vergil., Aen., IV 607-612; Serv., Comment. in idem, IV 607. Vgl. F. CUMONT, Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Serie III, Memorie, deel I, afd. 1, Rome, 1923, blz. 65-80; IDEM, ibid., Serie III, Rendiconti, deel V, Rome, 1928, blz. 69-75.

142. Plut., De Exil., 5; Idem, Ad Princ. Inerud., 5. Vgl. Strab., Geogr., IX 3, 11-12.

143. Babyloniërs, Šamaš: Codex Ḫammurapi, verso, XXIV 84-88, XXV 95-98. Spartanen, Apollo: Herod., Hist., I 65; Plat., Leg., 624a; Xenoph., Laced. Respubl., VIII 5; Polyb., Hist., X 2, 11; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 94, 1; Nicol. Damasc., fr. 56 (JACOBY); Strab., Geogr., X 4, 19; Justin., Epit. Histor. Philipp. Pomp. Trog., III 3, 10-11; Flav. Jos., Contr. Apion., II 162; Plut., Lycurg., 5, 6, 29; Aristid. Rhet., Or., I 382, met scholion; Lexic. Sud., sub voce *Λυκοῦργος;* Isid. Hispal., Etym., V 1, 2. Bij de Grieken is de wetgever gewoonlijk Zeus.

144. Egyptenaren: Thot, Hermes: ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel II, blz. 488, noot 13, 19; Hecat. Abder., fr. 1 (JACOBY; ad 11); Stob. Herm., XXIII 68; Corp. Herm., fr. 34; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 94, 1; Aelian., Var. Hist., XII 4, XIV 34; Cicer., De Nat. Deor., III 56; Isid. Hispal., Etym., V 1, 2; vgl. Plat., Protag., 322, c-d. Perzen, Agathodaemon: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 94, 2.

145. Posidon., fr. 284 (EDELSTEIN-KIDD; ad 6); Cicer., De Legib., III 4. Vgl. Idem, De Republ., III 4; Idem, De Finib., III 11.

146. Egyptenaren, Osiris: ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel II, blz. 488, noot 13. Isis: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 14, 3; Hymn. Memph. in Isin, 4, 52 (MÜLLER). Osiris en Isis beiden: Stob. Herm., XXIII 65, 67, 68.

147. Zo nog Ulpianus: Instit., I 2, prooem.; Digest., I 1, 1, 3; vgl. De Geboorte van Horus, blz. 295, noot 3259-3262. Kritisch: Cicer., De Finib., III 67.

148. Waartoe: Camephis, blz. 28, noot 191.

149. Chrysipp. Stoic., fr. III 326 (VON ARNIM). Vgl. Plat., Respubl., 427b; Demosth., Or., XXV 15-16; Cicer., De Legib., II 11.

150. Orph., Hymn., LXIV 2; Idem, fr. 21, 105b, 160 (KERN); Hesiod., Theog., 417; Idem, Op., 276; Idem, fr. 221 (RZACH); Heraclit., fr. 22 A, 14a, B, 114 (DIELS); Idem, fr. 23b (MARCOVICH); Pind., fr. 169, 1 (SNELL-MAEHLER); Sophocl., Oedip. Tyrann., 865-866; Eurip., Hecub., 800; Herod., Hist., III 38; Gorg., fr. 82 B, 6 (DIELS); Plat., Gorg., 484b; Xenoph., Memor., IV 4, 19; Demosth., Or., XXV 16; Anon. Jambl., fr. 6 (DIELS; ad 1). In de oorspronkelijke betekenis slechts door de Stoïcijnen gehandhaafd: Zeno, fr. 162 (VON ARNIM); Chrysipp., fr. II 1076, 1077, III 4, 314, 316, 337 (IDEM); enz.

transcendent en uit de openbaring kenbaar, en het *φύσει δίκαιον,* natuurlijk recht, immanent en afleidbaar uit de natuurlijke gesteldheid der dingen[151]. Zijn en worden zijn omgekeerd aan elkander evenredig[152]; de wet is het eerst in de metaphysische, de natuur is het eerst in de tijdelijke rangorde[153]. Het is echter zo, dat wet en natuur zowel een transcendent als een immanent aspect hebben[154]. In de oertijd vielen wet Gods en natuur tezamen[155]. De mens was rechtvaardig[156] en leefdè naar de natuur[157]; zoals het kind dat nog heden doet[158]. Maar hij verviel in zonde en verzaakte haar[159]. Op de gouden eeuw volgden de zilveren, de bronzen en de ijzeren[160]. De wet verslechterde in de hand des mensen, zij werd tot verscheidenheid en machtsmiddel van kleine groepen[161]. De natuur is gebonden aan de materie, maar God is ook kenbaar vanuit zijn schepping.

151. Archel., fr. 60 A, 1 (16), 2 (Diels); Antiph., fr. 87 B, 44 (Diels; ad fr. A, col. 2); Aristot., De Soph. Elench., 173a; Idem, Eth. Nicom., 1094b, 1134b; Idem, Magn. Mor., 1194b, 1198b; Idem, Ars Rhetor., 1373b; vgl. Phil. Jud., Quaest. in Genes., III 49, De term *νόμος* is in deze passages reeds gedevalueerd tot menselijk recht.
152. De Geboorte van Horus, blz. 166–167, noot 1536–1542.
153. Stoic., fr. III 323 (von Arnim); Posidon., fr. 284 (Edelstein-Kidd; ad 6); Cicer., De Invent., II 160; Senec., Epist., XC 34; Ulpian., in Digest., I 1, 6, pr.
154. Cicer., De Part. Or., 129.
155. Phil. Jud., De Opif. Mund., 3; Idem, Quaest. in Genes., IV 42, 51; Cicer., De Offic., III 23. Vgl. Phil. Jud., De Spec. Legib., III 137, 189; Idem, Quod Omn. Prob., 62; Idem, De Vit. Contempl., 2. De Mozaïsche wetgeving naar de natuur: Phil. Jud., De Opif. Mund., 3, 8; Idem, De Sacrif., 102; Idem, Quod Deter., 52; Idem, De Plantat., 27; Idem, Quis Heres, 213; Idem, de Fug., 194; Idem, De Mutat. Nom., 7; Idem; De Somn., I 221; Idem, De Vit Mos., I 48, II 14, 37, 48, 52, 211; Idem, De Decal., 81; Idem, De Spec. Legib., II 129, III 47, IV 131; Idem, De Vit. Contempl., 64; Idem, Quaest. in Genes., IV 76. De Leges XII Tabularum naar de natuur: Cicer., De Legib., II 61, 62; vgl. Idem, De Offic., III 69, 71.
156. Orac. Sibyll., I 88.
157. Joden, Abraham: Phil. Jud., De Abrah., 5, 6, 60, 249, 275; Idem, Quaest. in Genes., IV 21, 22. Romeinen: Senec., Epist., XC 4; vgl. Cicer., De Finib., III 11. Studie der natuur: Phil. Jud., De Vit. Contempl., 90; Cicer., De Finib., V 53.
158. Cicer., De Finib., V 43, 55, 61.
159. Phil. Jud., De Poster. Cain., 20.
160. Egyptenaren: vgl. Asclep. Herm., 25; L. Kákosy, Acta Orientalia, deel XVII, Budapest, 1964, blz. 205–216. Grieken: Hesiod., Op., 106–201.
161. Joden: Phil. Jud., De Agric., 43; Idem, De Ebriet., 34; Idem, De Abrah., 16; Idem, De Joseph., 28, 29, 30 (fr. Stoic. III 323, von Arnim); Idem, De Vit. Mos., II 18, 19, 49; Idem, Quod Omn. Prob., 46, 47. Grieken: Eurip., Bacch., 482–484; Plat., Gorg., 482e–483c; Idem, Leg., 889e–890a; Aristot., De Soph. Elench., 173a. Romeinen: Cicer., De Legib., I 42, 43, 44, II 11, 13; Idem, De Republ., III 18, 23, 33. De menselijke wet *θέσει, opinione:* Phil. Jud., Quaest. in Genes., IV 184; Stoic., fr. III 308, 311, 312, 343, 611 (von Arnim).

Wanneer de wet faalt, is de natuurlijke deugd tot veiliger richtsnoer[162]. Herstel van de oorspronkelijke eenheid van wet en natuur is het doel door alle waarachtige politiek nagestreefd[163].

Het zonnegericht staat wedergegeven in afb. 3, naar een vignette in het graf van Ramses VI, in de vallei der koningen te Thebe[164]. De pharao, overleden, ligt als mummie ter aarde. Boven hem verheft zich het hemelgewelf, met de zon in het zenith en aan wederszijden zes hemellichamen, aangeduid door de hiëroglyphen ★ ⊙ |[165]. Vier beelden van de god Osiris, in twee groepen van twee, zien op het tafereel toe. Het ogenblik is aan-

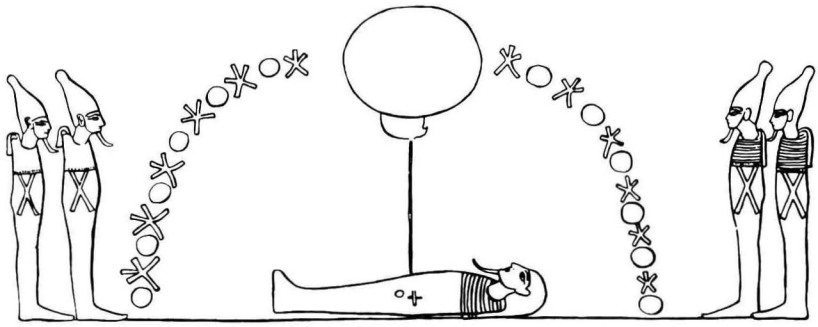

Afb. 3. Het zonnegericht: dood en wedergeboorte

gebroken, waarop de ziel van de overleden vorst het lichaam verlaat. De Zonnegod beslist, of zij ten hemel opgenomen zal worden. Hij wordt bijgestaan door twaalf assessoren, gesternten, die blijkens hun getal de twaalf tekenen van de Dierenriem vertegenwoordigen[166]. Wordt tot

162. Hippocrat., Regim., I 11; Aristot., De Soph. Elench., 173a; Idem, Eth. Nicom., 1134b; Idem, Magn. Mor., 1195a; enz. Voor de Stoïcijnen, die God en natuur identificeren, is de natuur bron van alle recht: fr. II 87, III 282, 308, 309, 311, 312, 315, 317, 320, 321, 323, 325, 326, 343, 344, 611 (von Arnim); vgl. Phil. Jud., Quaest. in Genes., IV 90. Het getal 5, *δικαιοσύνη:* Jambl., De Comm. Math. Sc., XVIII. Vgl. Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 301, noot 1725, onder 4°; deel LXI, Leiden, 1980, blz. 250, noot 2741; Apul., Metam., XI 10, met commentaar van Gwyn Griffiths.
163. Stoic., fr. III 323, 325, 335, 337 (von Arnim). Vgl. Phil. Jud., De Vit. Mos., II 51; Cicer., De Offic., III 69.
164. Naar A. Piankoff, en N. Rambova, The Tomb of Ramesses VI, New York, 1954, blz. 330, afb. 89, met pl. CXV.
165. De ster ideogram, de schijf determinatief.
166. Perzen: Wičītakihā-ī-Zātspram, XXX 53. Zo ook bij de beslissing der geboorte: H. Brunner, Die Geburt des Gottkönigs, Wiesbaden, 1964, blz. 12, 15 (onder I De). Vgl. Herod., Hist., II 43, 46; U. Wilcken, Urkunden der Ptolemäerzeit (Ältere Funde), Berlijn en Leipzig, 1927–1937, deel I, blz. 175–177, onder no. 16, 30–31; en noot 198, hieronder.

opname van de ziel besloten, het lichaam van de overledene blijft onbezield achter. Het bestaat nu nog slechts uit de vier elementen, vuur, lucht, water en aarde[167], die toevertrouwd worden aan de god Osiris, het graf. De tekenaar heeft, naar wij mogen aannemen, de beelden van deze laatste in viervoud aangebracht om de tegenstelling tussen de eenheid Gods, in het zenith, en de veelheid der wereld hier beneden duidelijk tot uitdrukking te brengen[168].

Wanneer in Egypte de overledene gemummificeerd was, werd door de nabestaanden de dag zijner bijzetting publiekelijk aangezegd. Op die dag

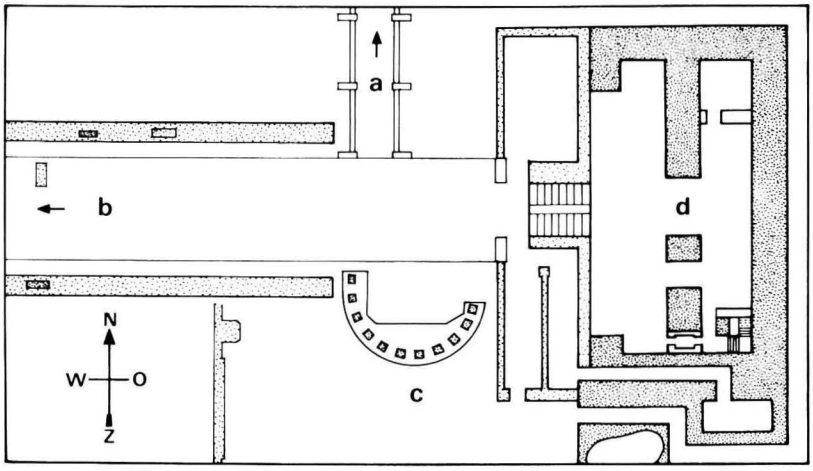

Afb. 4. De poortgebouwen van het Serapeum te Memphis
a richting naar de stad; *b* richting naar de crypte; *c* exedra; *d* tempel van Nectanebo II

werd de mummie naar de oever van het water gebracht; te Memphis vermoedelijk naar een vijver voor de westelijke woestijnrand gelegen. Daar waren twee en veertig rechters in een halve cirkel gezeten, naar het getal der Egyptische gouwen. Het stond nu een ieder vrij zijn grieven tegen de overledene kenbaar te maken. Wanneer deze schuldig werd

167. Vgl. Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 31, noot 397 (Waaraan toe te voegen, Egyptenaren: K. SETHE, Hieroglyphische Urkunden der Griechisch-Römischen Zeit, Leipzig, 1904-1916, blz. 161, regel 6; Corp. Herm., VIII 4. Joden: Phil. Jud., Quis Heres, 282; Idem, Quaest. in Genes., II 61, III 11. Perzen: Bundahišn, III 13, 14, XXXIV 5 (ANKLESARIA); Wičītakihā-ī-Zātspram, XXXIV 7; Sad Darband Huš, XCVIII 17, append., 11. Grieken: Galen., De Elem. ex Hippocr., I 8.

168. Vgl. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 147, noot 1022-1026; deel LVII, Leiden, 1976, blz. 301, noot 1725, onder 4°; deel LXI, Leiden, 1980, blz. 219-220, noot 2387-2389, blz. 250, noot 2740-2742.

bevonden, werd de bijzetting geweigerd. Zo niet, de aanklager werd bestraft, de nabestaanden legden de rouw af en hieven de lofprijzing op de overledene aan. Hij werd over het water, *λίμνη*, symbolische wedergave van de oceaan[169], gevaren en op de woestijnrand, de *3ḫ.t*, het randgebergte der wereld voorstellend, ter ruste gelegd[170]. De rechters personifieerden de twee en veertig gouwen en bij extensie het Egyptische volk. Het proces illustreert de Hermetische leer, dat slechts de ziel des goeden ten hemel vaart, de ziel des slechten gedoemd is op aarde te blijven en aan de kringloop der geboorten deel te nemen[171].

De Ptolemaeën deden aan de ingang van de dodenstad van Memphis, bij het huidige Aṣ-Ṣaqqāra, een exedra aanleggen, een halfcirkelvormige open ruimte, aan de ronde, zuidelijke zijde begrensd door standbeelden van Griekse dichters en filosofen, met Homerus in het midden. De exedra, die teruggevonden is, pl. II[172], ligt aan het eindpunt van de toegangsweg naar de dodenstad, recht tegenover de binnentredende. De beelden zijn de dodenrechters, waarschijnlijk twaalf in getal, plus voorzitter[173]. De in de voorgaande alinea besproken zede is hier in steen vastgelegd; met dit verschil, dat het proces ditmaal niet ten oosten van het water, maar op de woestijnrand zelf, aan gene zijde des doods wordt gevoerd. De overledene wordt ook niet door de levenden berecht, maar door de heroën, de welgelukzalige voorvaderen. De exedra was duidelijkerwijze voor de Griekse ingezetenen der stad Memphis aangelegd. De Egyptenaren moesten haar passeren om, links afslaande, zie afb. 4, bij hun eigen heiligdom te komen[174].

De halfcirkelvormige gestalte is sedertdien voor de gerechtsplaats aangehouden. Het Joodse Sanhedrin rangschikte zich tijdens de zitting in de vorm van een halve dorsvloer, opdat allen elkander konden zien[175]. In het door Homerus beschreven en hierna te bespreken proces, zaten de rechters rondom in een cirkel, op behouwen stenen[176]; wel in een halve,

169. De Geboorte van Horus, blz. 141, noot 1230.
170. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 92, 1-5; vgl. Oudh. Med., N. R., deel XXIII, Leiden, 1942, blz. 45-46. Berechting der doden door de levenden, elders: Archel. Cappad., fr. 6 (Jacoby).
171. Corp. Herm., X 7-8; Asclep. Herm., 11-12; Stob. Herm., XXIII 38-39; Serv., Comment. in Vergil., Aen., VI 713. Vgl. Camephis, blz. 64, noot 545.
172. J.-Ph. Lauer en Ch. Picard, Les Statues Ptolémaïques du Sarapieion de Memphis, Parijs, 1955. Pl. II naar pl. 1, afb. 4 naar pl. 26, aldaar.
173. Voor het getal twaalf, volgens Lauer en Picard, op. laud., blz. 153, vgl. Liban., Progymn., Descr., 25,5 (p. VIII 530, 12-13, Foerster). Alexandrijnen en beeldendienst: Iren., Adv. Haeres., I 25, 6; Hippolyt., Refut., VII 32, 8; Epiphan., Panar., XXVII 6, 10.
174. De tempel van Nectanebo II, recht tegenover de ingang van het Serapeum gelegen. De tempel is opmerkelijkerwijze met de poort op het westen, niet op het oosten, gericht.
175. Mišn., Sanhedr., IV 3. Voor de dorsvloer, vgl. The Journal of Egyptian Archaeology, deel XLI, Londen, 1955, blz. 34-47.
176. Zie noot 506.

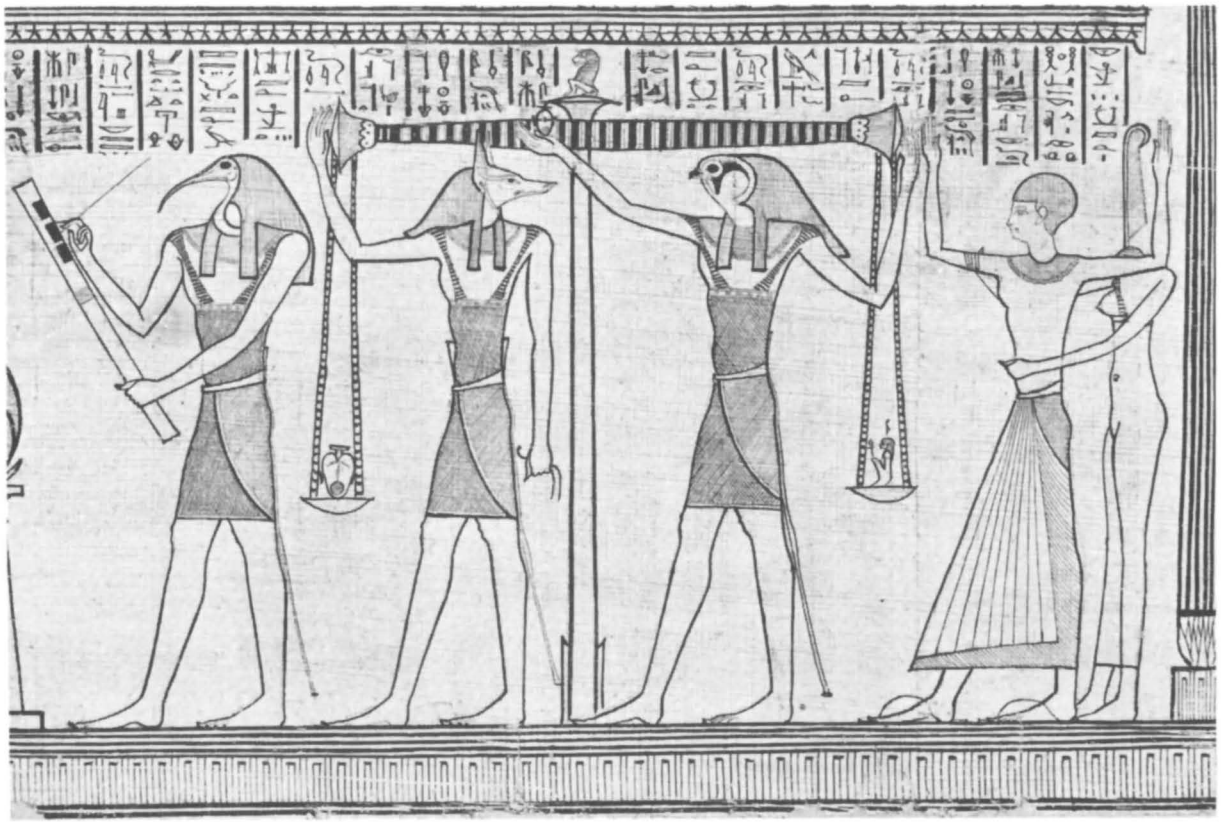

I. Het wegen van het hart

II. De exedra voor het Serapeum te Memphis

niet in een volle cirkel. Pythagoras bouwde in zijn vaderstad Samus een halfcirkelvormige school[177], waarin de Samiërs hun raadsvergaderingen hielden[178]. De architect Vitruvius bouwde voor keizer Augustus in de stad Fanum Fortunae een basilica, zijdelings voor diens tempel gelegen: ,,De gerechtsplaats[179] in dat heiligdom heeft de gestalte van een herleide halve cirkel. De breedte van deze halve cirkel is aan de voorzijde zes en veertig voet, de diepte vijftien voet; zodat zij, die voor de magistraten verschijnen, hen, die in de basilica te doen hebben, niet hinderen''[180].

De aardse rechter, wanneer tevens koning, sprak recht in zijn paleis. De antieke troonzaal stelde de wereld voor en was naar inrichting en decoratie als copie daarvan uitgevoerd. Overgeleverde beschrijvingen, als die van de troonzaal van Chosrau II in zijn paleis te Gangăk in Perzië[181] en van Nero in zijn Domus Aurea te Rome[182] geven dienaangaande indringende details. Twee harer zijn over de rechtspraak expliciet. Apollonius van Tyana, filosoof en wonderdoener, vertoefde in de eerste eeuw onzer jaartelling in de oude koningstad Babylon, in deze periode in handen geraakt der Parthen. ,,Men zegt, dat hij een vergaderzaal[183] bezocht, welker dak tot nabootsing van de hemel als koepel was opgetrokken en bedekt was met tegels in de kleur van de saffier, een donkerblauwe steen, hemels van aanblik. Daar bovenin waren beelden[184] der (gesternten), die zij als goden vereren, aangebracht, in goud uitgevoerd en stralend als ware het vanuit het hemelgewelf. Aldaar spreekt de koning recht. Vier gouden draaihalzen[185] waren aan het plafond opgehangen om hem Adrastia[186] indachtig te doen zijn en (om hem te vermanen) zich niet boven zijn medemensen te verheffen. De Magiërs zeggen, dat zijzelf deze (vogels) aanbrengen, daar zij tot de paleizen toegang hebben, en zij noemen hen ,,tongen der goden''[187]''. De beschrijving stamt van Damis, leerling van

177. Tekst: *διδασκαλεῖον, διατριβή.*
178. Porphyr., Vit. Pyth., 9; Jambl., Vit. Pyth., 26.
179. Tekst: *tribunal.*
180. Vitruv., De Archit., V 1, 8.
181. E. Herzfeld, Jahrbuch der Preuszischen Kunstsammlungen, deel XLI, Berlijn, 1920, blz. 1-24, 103-147.
182. F. Weege, Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts, deel XXVIII, Berlijn, 1913, blz. 127-244; H.P. L'Orange, Serta Eitremiana, Oslo, 1942, blz. 68-100.
183. Tekst: *ἀνδρῶν.*
184. Tekst: *ἀγάλματα.*
185. Tekst: *ἴυγγες.* Vgl. Orac. Chald., fr. 77, 223 (Des Places); Schol. in Pind., Pyth., IV 214 (381). Draaihalzen te Delphi: Philostr., Vit. Apollon., VI 11. De omphalos aldaar, door twee dezer vogels geflankeerd: Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 50, noot 69, met pl. II en III 1. De draaihals symbolizeert de zich in twee richtingen, voorwaarts en achterwaarts, bewegende tijd.
186. Godin der wrake.
187. Philostr., Vit. Apollon., I 25.

de wijsgeer, die hem op zijn reizen vergezeld had. Ver daarvandaan, te Rome, had keizer Septimius Severus ,,in het paleis, in de vertrekken, waarin hij recht sprak, de sterren van zijn horoscoop op het plafond laten aanbrengen, voor allen zichtbaar''[188]. Deze gebouwen bestaan niet langer en ook antieke troonzalen zijn niet of slechts in ruïneuze toestand tot ons gekomen.

§ 3 De gerechtshoven hadden hun eigen geschiedenis, gewoonlijk nauw verweven met de geschiedenis van de staat. Aan de voornaamste hunner werd cosmische oorsprong toegeschreven. Een samenhangende schets laat zich slechts trekken van de voorgeschiedenis van het oudste en tevens meest gezaghebbende gerechtshof te Athene, de Areopagus. De schepping der wereld geschiedde, doordat aan het begin des tijds de Zonnegod het oerwater met zijn stralen verwarmde. De daarin zwevende materie stolde onder de invloed van de warmte, de deeltjes trokken zich tezamen en vormden het aardeiland[189]. Het scheppingsgebeuren was een strijd tussen zon en water, gewonnen door de eerste. In de mythologie der Griekse steden zijn het goden van verschillende identiteit, die de overwinning behalen, is het steeds Poseidon, god der zee, die het onderspit delft. Poseidon verloor de eilanden Aegina aan Zeus[190], Naxus aan Dionysus[191], de steden Delphi aan Apollo[192], Corinthe aan Helius[193]. Hij verloor ook aan godinnen, het eiland Delus aan Leto[194], de steden Argus aan Hera[195] en Athene aan de gelijknamige Maagd[196]. Om deze laatste te treffen overstroomde Poseidon het als inmiddels reeds bestaand voorge-

188. Dio Cass., Hist. Rom., LXXVI 11, 1. Beroemd in de Engelse geschiedenis was de Star Chamber in het paleis te Westminster. Hierin was het hof van appèl gevestigd, orgaan des konings, gevreesd vooral onder de regering van Hendrik VIII. Het paleis ging in 1834 in vlammen op en het is heden, bij mijn weten, niet mogelijk te bepalen of de decoratie van de Sterrenkamer symbolische of slechts aesthetische functie bezat.
189. De Geboorte van Horus, deel IV, § 89.
190. Orph., fr. 335 (KERN); Plut., Quaest. Conviv., IX 6, 1. Voor al het volgende: Menandr. Laod., Comment. I de Encom., II 4, 12.
191. Plut., Quaest. Conviv., IX 6, 1; vgl. Schol. in Theocrit., Idyll., VII 149.
192. Ephor. Cym., fr. 150 (JACOBY); Callim., fr. 593 (PFEIFFER); Plut., Quaest. Conviv., IX 6, 1; Pausan., Graec. Descr., II 33, 2; X 5,6, 24,4; Eustath., Comment. in Dionys. Perieg., Descr. Orb. Terr., 498.
193. Dio Chrysost., Or., XXXVII 11–12; Pausan., Graec. Descr., II 1,6, 4,6, 5,1; Lucian., De Saltat., 42.
194. Ephor. Cym., fr. 150 (JACOBY); Eustath., Comment. in Dionys., Perieg., 498.
195. Polem. Il., fr. 11 (MÜLLER); Plut., Quaest. Conviv., IX 6, 1; Pausan., Graec. Descr., II 15,5, 22,4.
196. Herod., Hist., VIII 55; Plat., Menex., 237c; Callim., Jamb., IV 66, met scholion; Plut., Quaest. Conviv., IX 6, 1; Idem, Themistocl., 19; Apollod., Bibl., III 14, 1; Pausan., Graec. Descr., I 24,5, 26,5; Aristid. Rhet., Or., I 41, met scholion; Ovid., Metam., VI 70–82; Hygin., Fab., CLXIV; Serv., Comment. in Vergil., Georg., I 12; Lactant. Placid., Comment. in Stat., Theb., VII 185; Mythogr. Vatic., I 2, II 119.

stelde[197] land. Maar Athene plantte een olijfboom, de wereldboom. Twaalf goden traden nu als rechters op en kenden de overwinning aan haar toe[198]. Deze twaalf goden vormen het prototype van de Areopagus. Want Halirrhotius, Poseidon's zoon, nam een bijl en wilde de olijfboom kappen, hakte zichzelf in de voet en stierf aan zijn wonde[199]. Poseidon klaagde Ares, god van doodslag en ijzer[200], bij de twaalf aan en daarmede, heet het textueel[201], werd het eerste proces voor de Areopagus gevoerd. De mythe, als overgeleverd en hier wedergegeven, vertoont secundaire insluitsels[202] en dringt niet meer geheel tot de kern der oorspronkelijke speculatie door. Het opduiken, bij de schepping, van het aardeiland uit het oerwater is het opduiken, bij de geboorte, van het kind uit het vruchtwater. Het kind heet, door het feit van alleen zijn geboorte, *m3ʿ-ḫrw*, ,,waarachtig van stem''[203]. Het heeft de overwinning behaald op het vruchtwater en deze overwinning is metaphysisch die van het zijn op het niet-zijn. Het hof van de Areopagus is niet door de goden aan de stad Athene geschonken[204]. Het heeft zelf de stad[205], ja de gehele aarde

197. Het land Attica had reeds een koning, Cecrops: Apollod., Bibl., III 14, 1; Euseb., Can. Chron., ad ann. 506 Abrah.
198. Callim., Hecal., fr. 260 (Pfeiffer; ad 25); Apollod., Bibl., III 14, 1; Ovid., Metam., VI 72; vgl. Aeschin. Socrat., fr. 5 (Dittmar); Aristid. Rhet., Or., I 43, met scholion in I 47, 48. Twaalf rechters ook, Egyptenaren en Perzen: hierboven, noot 166. Indiërs: vgl. Bharata, Nāṭiašāstra, XX 65? Grieken: Aristophon Com., fr. 11 (Edmonds); Plat., Leg., 867e; Lucian., Deor. Conc., 15; Idem, Jupit. Trag., 26, met scholion. Germanen: zie noot 214.
199. Schol. in Aristoph., Nub., 1005; Schol. in Aristid. Rhet., Or., I 46; Serv., Comment. in Vergil., Georg., I 18. Andere lezing: Halirrhotius had Alcippe, dochter van Ares, verleid en werd door deze gedood: Eurip., Electr., 1258-1263; Idem, Iphig. Taur., 945-946; Hellanic., fr. 38, 169 (Jacoby); Philochor., fr. 3 (Idem); Apollod., Bibl., III 14, 2; Pausan., Graec. Descr., I 21,4, 28,5; Schol. in Aristid. Rhet., Or., I 46; Schol. in Aristoph., Nub., 1005; Schol. in Juven., Satyr., IX 101. Vgl. ook: Aeschin., Epist., 11, 8 (Hercher); Demosth., Or., XXIII 66; Dinarch., Or., I 87; Marm. Par., A 3 (Jacoby); Lucian., De Saltat., 39; Schol. in Hom., Il., XVIII 490. Berechting van Orestes: Aeschyl., Eumen., 614-615, 681-710; Eurip., Orest., 1650-1652; Dinarch., Or., I 87; Aristid. Rhet., Or., I 48, met scholion.
200. Schol. in Aristid. Rhet., Or., I 46. IJzer: De Geboorte van Horus, blz. 289, noot 3137.
201. Eurip., Electr., 1258-1259; Pausan., Graec. Descr., I 21,4, 28,5; Lucian., De Saltat., 39; Schol. in Hom., Il., XVIII 490; Schol. in Aristoph., Nub. 1005; Schol. in Juven., Satyr., IX 101. Vgl. Demosth., Or., XXIII 66; Apollod., Bibl., III 14, 2; Schol. in Aristid. Rhet., Or., I 46, 48. Het proces van Orestes, hetzelfde: Schol. in Aeschyl., Eumen., 687. Het hof op de Areopagus, zes rechters: Schol. in Aristid. Rhet., Or., I 47.
202. Zie noot 197.
203. De Geboorte van Horus, blz. 288, noot 3109.
204. Door Athene: Aeschyl., Eumen., 681-710. Voor de ouderdom van de Areopagus, vgl. Vitruv., De Archit., II 1, 5.
205. Menandr. Laod., Comment. I de Encom., II 3, 7: *Ἀθηναῖοι μεθ' ἡλίου γενέσθαι φασίν.* Zie noot 166.

geschapen. De gerechtsplaats is, theoretisch geformuleerd, projectie van het zenith op de aardschijf[206], van deze laatste het middelpunt.

Het hoogste Egyptische gerechtshof telde dertig leden, tien uit ieder der drie hoofdsteden, Heliopolis, Thebe en Memphis. Het was niet minder doorlucht dan de Areopagus, zegt een Grieks geschiedschrijver[207]. Wij kunnen hem zonder moeite geloven, de blik werpend op afb. 3. Vele zinspelingen op cosmische betrokkenheid der gerechtshoven zijn in de Egyptische teksten bijeen te lezen[208].

De menselijke rechter vertegenwoordigt de Zonnegod in de maatschappij[209]. Zijn functie is cosmisch. Door het recht in stand te houden houdt hij het land en zijn bewoners in stand, verleent hun vruchtbaarheid en voorspoed[210]. De oudere volken, Egyptenaren, Joden en Perzen, werden geregeerd door koningen. De rechtspraak was bij hen koninklijk prerogatief. De koning vervulde zijn plicht op voor allen controleerbare wijze door zitting te houden temidden van het volk en zich voor de klachten daarvan onmiddellijk aanspreekbaar te stellen[211]. Zijn populariteit hing grotendeels van het verloop dezer zittingen af. Tot verlichting van zijn taak stelde hij rechterlijke colleges aan. Deze waren klein en symbolisch van samenstelling: drie rechters[212], naar het getal des tijds, zeven[213], naar het getal der planeten, twaalf[214], naar het getal der tekenen

206. Pind., Pyth., XI 9–10, met scholion; Plat., Respubl., 427c.
207. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 75, 3. Vgl. ibid., I 48, 6, en zie volgende noot.
208. Erman-Grapow, Wörterbuch, deel II, blz. 46, 16–17 (*mʿb3j.t*, zie voorgaande noot); deel III, blz. 4, 7–10 (*ḥw.t-wr.t*); deel V, blz. 53,9–54,17 (*knb.t*), blz. 528,1–530,3 (*ḏ3ḏ3.t*).
209. Joden: vgl. Test. Naphthal., V 3–4. Grieken: Procl., Comment. in Platon. Tim., p. I 34 (Diehl); vgl. Plat., Leg., 945e–947a.
210. Egyptenaren: Welsprekende Boer, B 1, 140–143, 158–159, 267–269; K. Sethe, Die Einsetzung des Veziers unter der 18. Dynastie, Leipzig, 1909, blz. 5, no. 2; Lysim., fr. 1 (Jacoby; ad 306). Joden: Flav. Jos., Antiq., VII 297. Perzen: Šājast-nē-šājast, X 18. Grieken: Hom., Odyss., XIX 109–114; Hesiod., Op., 225–237; Plat., Respubl., 363, b–c; enz.
211. Joden: Exod., XVIII 13; II Sam., XIV 4, XV 2, XIX 9 (8); I Kon., III 9, 16; II Kon., XV 5; Jezaj., XVI 5. Perzen: noot 71.
212. Joden: Mišn., Jabm., XII 1; Idem, Sanhedr., I 1–3, III 1, IV 1, VIII 4. Perzen, Grieken: de drie dodenrechters. Grieken: Plat., Leg., 946, a–b.
213. Egyptenaren: Sarcoph., VI 225i; Erman-Grapow, Wörterbuch, deel V, blz. 521, noot 9; Stob. Herm., XXIII 27–29; vgl. Sext. Empir., Adv. Math., V 31. Joden: Jerem., LII 25; Flav. Jos., Bell. Jud., II 571; Idem, Antiq., IV 214, 287, X 149; Talm. Babl., Megill., 26a; Handel., VI 3. Perzen: Ezr., VII 14; Esth., I 13–14; I Esdr., VIII 11; Flav. Jos., Antiq., XI 124, 192. Grieken, de zeven Wijzen: Plat., Protag., 343a, enz. Vgl. Philochor., fr. 64 (Jacoby); Procl., Comment. in Platon. Tim., p. I 34 (Diehl).
214. Germanen, goden: Snorri Sturluson, Heimskringla, Ynglinga Saga, 2; Idem, Edda, Gylfaginning, 2, 13, 14, 19, Skáldskaparmál, 1; Gautreks Saga, 7. Mensen: Saxo Gramm., Gest. Dan., IX 4, 14; Egils Saga Skalla-Grímssonar, 56; Eyrbyggja Saga, 16. Zie noot 198.

in de Dierenriem. De priesterschap had in de rechterlijke macht een vooraanstaande positie[215], mocht echter de koning geen concurrentie aandoen. De jongere volken, Grieken en Romeinen, regeerden zichzelf als democratieën. Alle vrije burgers waren in beginsel tot de rechterlijke functie toegelaten[216]. Zij werden daartoe gekozen, en dat geschiedde op topographische grondslag in kiesdistricten. De stad Athene telde in de vijfde eeuw v. Chr. zesduizend rechters[217], die zich verenigden in colleges van vijfhonderd man tot berechting van publieke[218], van tweehonderd man tot berechting van private processen[219]. Dat was nog voor kleinere zaken. Voor de grote liepen de getallen bij publieke processen op tot duizend[220], vijftienhonderd[221], tweeduizend[222], tweeduizend vijfhonderd[223] en zelfs alle zesduizend man[224], bij private tot vierhonderd[225] of zeven-

215. Egyptenaren: A.H. Gardiner, The Inscription of Mes, Leipzig, 1905, blz. 44 en 53, onder N 8, S 9; Aelian., Var. Hist., XIV 34; Synes., Epist., 57, 121 (Hercher). Joden: Deut., XVII 9, XXI 5, XXXIII 10; I Sam., IV 18, VII 15–17, XII 7; Jerem., XXVI 11; Ezech., XLIV 24; I Chron., XXIII 4, XXVI 29; II Chron., XIX 8; Hecat. Abder., fr. 6 (Jacoby; ad 5); Flav. Jos., Contr. Apion., II 187; Idem, Antiq., IV 214; Mišn., Sanhedr., I 3, IV 2. Idem, de hogepriester, voorzitter van het Sanhedrin: Hecat. Abder., fr. 6 (Jacoby; ad 5); Phil. Jud., De Spec. Legib., III 131; Flav. Jos., Contr. Apion., II 194; Idem, Antiq., IV 218, XIV 169–177, XX 200; Ev. Matth., XXVI 3, 57; Mišn., Sanhedr., II 1; vgl. idem, Midd., V 4. Levi, de zon: zie noot 209. Perzen: Dēnkart, III 69. Het sacrale recht: Plat., De Republ., 427b; Cicer., De Legib., II 47.
216. Athene, sedert Solon: Aristot., Athen. Respubl., VII 3, IX 1; Idem, Polit., 1274a, 1281b; Plut., Sol., 18.
217. Andocid., Or., I 17; Aristoph., Vesp., 661–662; Aristot., Athen. Respubl., XXIV 3. Vgl. Plut., Aristid., 7.
218. Isae, Or., V 20; Aristot., Athen., Respubl., LXVIII 1; Poll., Onom., VIII 123; Harpocr., Lexic., en Lexic. Sud., sub voce *Ἡλιαία καὶ ἡλίασις;* Steph. Byzant., Ethnic., sub voce *Ἡλιαία;* Schol. in Aristoph., Vesp., 88; Lexic. Cantabr., sub voce *Λογισταὶ καὶ συνήγοροι* (501 man); Lexic. Seguer., p. 310, 23–24 (Bekker).
219. Aristot., Athen. Respubl., LIII 3 (201 man); Demosth., Or., XXI 223; Poll., Onom., VIII 48 (201 man); Steph. Byzant., Ethnic, sub voce *Ἡλιαία.* Honderd man: Steph. Byzant., loc. cit.
220. Aristot., Athen. Respubl., LXVIII 1; Theophrast., fr. 101 (Wimmer); Demosth., Or., XXI 223, XXIV 9 (1001 man); Poll., Onom., VIII 53, 123; Harpocr., Lexic., sub voce *Ἡλιαία καὶ ἡλίασις;* Phot., Lexic., sub voce *Ἡλιαία;* Lexic. Seguer., p. 310, 29–30 (Bekker); Lexic. Sud., sub vocib. *Ἡλιαία καὶ ἡλιάζεσθαι* en *Ἡλιαία καὶ ἡλίασις;* Etym. Magn., sub voce *Ἡλιαία.*
221. Aristot., Athen. Respubl., LXVIII 1; Dinarch., Or., I 107; Demetr. Phaler., fr. 141 (Wehrli); Philochor., fr. 199 (Jacoby); Plut., Pericl., 32; Poll., Onom., VIII 123; Harpocr., Lexic., en Lexic. Sud., sub voce *Ἡλιαία καὶ ἡλίασις;* Lexic. Seguer., p. 262, 10–13 (Bekker; 1501 man); Schol. Patm. in Demosth., Or., XXIII 28 (naar I. Saccelion, Bulletin de Correspondance Hellénique, deel I, Athene en Parijs, 1877, blz. 1–16, 137–155, met pl. 9; 1501 man).
222. Lys., Or., XIII 35.
223. Dinarch., Or., I 52.
224. Andocid., Or., I 17.
225. Aristot., Athen. Respubl., LIII 3 (401 man); Poll., Onom., VIII 48 (401 man); Steph. Byzant., Ethnic., sub voce *Ἡλιαία.*

honderd[226]. De Romeinse Centumviri vormden in de historische periode een aristocratisch college, maar moeten, gezien hun getal, honderd man, oorspronkelijk toch uit de bevolking zijn voortgekomen[227]. Een democratische aanzet ontbreekt ook bij de oosterse volken niet. De Egyptische gerechtshoven, reeds vermeld, telden dertig leden[228], naar het getal der hoofdsteden, twee en veertig[229], naar het getal der gouwen. Mozes stelde tijdens het verblijf der kinderen Israels bij de berg Sinaï zeventig raadsleden aan[230], voorlopers van het latere Sanhedrin[231]; zeventig, of beter twee en zeventig volken bewonen de aarde[232]. De Essenen vormden een Joodse secte, die de banden met de priesterschap te Jeruzalem geslaakt had. Zij deden zich onderling berechten door een uit tenminste honderd rechters samengesteld college[233].

De rechter was gezeten[234]. In het graf van Toetanchamon werd de zetel

226. Isocr., Or., XVIII 54.
227. Vgl. Fest., De Verb. Signif., sub voce Centumviralia Iudicia (p. 47, LINDSAY).
228. Zie noot 207, 208. Er waren in feite een en dertig leden, want een hunner werd tot president gekozen, waarna te zijner vervanging door zijn stad een nieuw lid werd benoemd. Zoals men uit de noten 218, 219, 220, 221 en 225 ziet, plachten alle antieke rechtscolleges een dergelijk toegevoegd lid te bezitten. De verklaring kan deze zijn, dat ook daar de president apart werd geteld. Een andere, en betere, ware, dat men het getal oneven wilde hebben om staking der stemmen te voorkomen: Mišn., Sanhedr., I 6; Schol. in Demosth., Or., XXIV 9. Een oneven ledental is actief in zoverre, dat het onder alle omstandigheden het treffen van een beslissing toelaat, een oneven is passief, daar het dat niet altijd doet. De ene stem heeft tegenover de twee helften der overige de positie van het heden tegenover verleden en toekomst, van de act tegenover de potentie. Het komt mij voor, dat het mannelijke karakter door de antieken aan het oneven, het vrouwelijke karakter door hen aan het even getal toegeschreven, vgl. De Geboorte van Horus, blz. 281–282, § 70, noten 2992, 3000–3011, uit deze eigenschappen zijn afgeleid. Kantongerechten van dertig rechters te Athene: Aristot., Athen. Respubl., XVI 5, XXVI 3, LIII 1, vgl. XXI 4. Dertig wetgevers: Xenoph., Hellen., II 3, 2, 11; vgl. Plat., Leg., 947b. Voor de symboliek van het getal dertig, zie noot 252, en vgl. Horapoll., Hierogl., I 8.
229. Het dodengericht: Dodenb., CXXV; CH. MAYSTRE, Les Déclarations d'Innocence (Livre des Morts, Chapitre 125), Caïro, 1937.
230. Exod., XXIV 1; Numer., XI 16, 24, 25, enz.
231. Mišn., Sanhedr., I 5, 6, V 5; Idem, Šebūᶜ., II 2. Beide: 71 man. De onevenheid werd door de Joden verkregen door vermindering van het oorspronkelijke getal, in dit geval 72. Kleinere colleges treden bij hen op met 23 in plaats van 24 man: Mišn., Sanhedr., I 1, 2, 4, 6, IV 1.
232. B.H. STRICKER, De Brief van Aristeas, Amsterdam, 1956, blz. 125, noot 1163–1165, 1169–1170.
233. Flav. Jos., Bell. Jud., II 145.
234. Egyptenaren: ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel III, blz. 97, noot 15. Joden: Exod., XVIII 13–14; I Kon., VII 7; Siracid., XXXVIII 33; Flav. Jos., Antiq., XVIII 107; Tōs., Sanhedr., VI 3; vgl. Ezech., XXVIII 2; Mišn., Sanhedr., II 1. Het staan, streven naar macht, het zitten, macht uitoefenen: Jambl., De Myst., VII 2; Šatapathabrāhmaṇa, IX 3, 4, 14. De zittende verontreinigt, in beginsel, zijn zetel. Joden: Mass., Sōfer., III 13, 14; Talm., Jer., Berāk., p. 6d, 44–45; vgl. Talm. Babl., Sanhedr., 106a. Grieken, Pythagoras: Oudh. Med., N. R., deel XXXI, Leiden, 1950, blz. 98, noot 648, blz. 99, noot 658.

III. Troonzetel van Toetanchamon

IVa. Maät

IVb. Torso van Psammetichus II

gevonden, die hier op pl. III staat afgebeeld[235]. Hij onderscheidt zich van de overige zetels in het graf door zijn gestreng en abstract karakter. De rugleuning is in drie verticale panelen ingedeeld, wit in het midden, zwart aan wederszijden; daarboven een gier met uitgebreide vleugels, symbool des doods. Het is verleidelijk in dit meubel de zetel te zien, waarin de koning over zijn onderdanen recht sprak, maar te bewijzen is deze veronderstelling vooralsnog niet. Wij staan op vaster grond bij de Romeinen. De zetel van de Romeinse praetor voerde de naam *sella curulis,* in het Grieks vertaald als *δίφρος*[236]. De antieken leiden de term *curulis* af van *currus,* „wagen"[237], en menen, dat de zetel van de Etruscen werd overgenomen[238]. De Romeinse koning Tarquinius Priscus vierde zijn overwinning op deze laatsten in een gouden wagen met vier paarden bespannen[239]. Het Griekse *δίφρος* betekent eveneens wagen, maar wordt vanaf Homerus tevens in de betekenis van zetel gebezigd. De *sella curulis* was met ivoor bedekt[240]. Zij moet eenmaal de wagen voorgesteld hebben, waarin de Zonnegod over de wereld trekt en recht spreekt. Beelden van aanzienlijke overledenen werden te Rome bij de uitvaart op het marktplein ten toon gesteld, op *δίφροι ἐλεφάντινοι* geplaatst[241]. Julius Caesar ontving als eerbewijs nog tijdens zijn leven een *δίφρος ἐπίχρυσος, sedes aurea*[242]. Augustus zette zich in de senaat op een *δίφρος ἀρχικός,* majesteitszetel[243]. De verbinding tussen wagen en troon had zich reeds in het oosten voltrokken. Jahwe trekt ten strijde met vuur en wagenen om aan de volken recht te doen[244]. De profeet Ezechiël zag in een vizioen de troon Gods, met daaronder vier wielen[245]. De latere auteurs betrekken de

235. H. Carter en Anderen, The Tomb of Tut.Ankh.Amen, Londen, enz., 1923–1933, deel III, blz. 111–113, met pl. XXXIII; C. Vandersleyen, Das Alte Ägypten, Berlijn, 1975, no. 385, met blz. 382. Pl. III naar fotografie, toebehorend aan het Griffith Institute, Ashmolean Museum, Oxford.
236. Maar Dionys. Halic., Antiq. Rom., III 61, 1: *θρόνος*. De zetel van de Aediel was *ἀγκυλόπους,* had kromme poten: Plut., Mar., 5. Joden, Siracid., XXXVIII 33: *δίφρος δικαστοῦ.*
237. Gav. Bass., fr. 7 (Funaioli); Fest., De Verb. Signif., sub voce Curules (p. 43, Lindsay); Serv., Comment. in Vergil., Aen., XI 334; Isid. Hispal., Etym., XX 11, 11.
238. Diod. Sic., Bibl. Hist., V 40, 1; Dionys. Halic., Antiq. Rom., III 61, 1; Liv., Ab Urb. Cond., I 8, 3; Sil. Ital., Punic., VIII 486; Macrob., Sat., I 6, 7.
239. Flor., Epit., I 1, 5, 6. Vgl. Serv., Comment. in Vergil., Aen., XI 334.
240. Diod. Sic., Bibl. Hist., V 40, 1; Dionys. Halic., Antiq. Rom., III 61, 1; Horat., Epist., I 6, 53–54; Ovid., Epist. ex Pont., IV 5,18, 9,27–28; Idem, Fast., I 82, V 51; Sil. Ital., Punic., VIII 486; Stat., Silv., I 2, 179–180; Auson., Epist., XX 4.
241. Polyb., Hist., VI 53, 9.
242. Dio Cass., Hist. Rom., XLIV 6, 1; Sueton., Div. Jul., 76, 1.
243. Dio Cass., Hist. Rom., L 2, 5.
244. Jezaj., LXVI 15–16. De koning: Ps., XLV 5.
245. Ezech., I 15–21, III 13, X 1–19, XI 22; Dan., VII 9; Siracid., XLIX 8. Vgl. Ps.-Callisth., Hist. Alex. Magn., III 22 (Meroïeten); de schaal Klimowa (Perzen), noot 181, hierboven, plaat tegenover blz. 4 bij Herzfeld.

beschrijving op een wagen[246], en als zodanig is deze overgegaan in de Joodse mystiek[247].

Aan de rechter, de Zonnegod heilig, werd de eis gesteld der integriteit. In het Ramesseum, dodentempel van pharao Ramses II te Thebe, stond op een sedertdien verdwenen wand het hoge gerechtshof afgebeeld, de president met gesloten ogen, de rechters zonder handen; wedergave, die beider ontoegankelijkheid voor beïnvloeding door de partijen aanduidde[248]. Evenzo werd op het eiland Creta een beeld vereerd van de hemelgod Zeus, zonder oren[249]. De toegevoegde details zijn waarschijnlijk fictief, althans berustend op latere interpretatie[250]. De symboliek der integriteit kan in de oudere periode niet in verminking hebben bestaan. Meer daarover, in verband met het offer, hieronder[251]. De inhoud der integriteit was, van de symboliek afgezien, moreel. De rechter moest de leeftijd van dertig jaar bereikt hebben[252] en mocht geen vreemdeling zijn[253]. Hij moest vrij zijn van frivoliteit en mocht, bijvoorbeeld, geen comedie schrijven[254]. Hij had zich te onthouden van dronkenschap[255].

De rechter werd in zijn functie terzijde gestaan door de griffie. De samenstelling dezer laatste was nog bij de Joden symbolisch. Voor het als hemelgewelf in een halve cirkel gezeten hof ,,stonden twee griffiers, een ter rechterzijde, een ter linkerzijde. Zij schreven de woorden der veroordelende en de woorden der vrijsprekende (rechters) op. Rabbi Jehoeda zeide: ,,Het waren er drie. Een schreef de woorden der vrijsprekende, een die der veroordelende en de derde die van zowel de vrijsprekende als de veroordelende (rechters) op''[256]''. Twee griffiers, waarvan de een vrijspraak, de ander veroordeling optekende, zij kunnen niets anders geweest zijn dan de vogels, die de partijen en in het Joodse vogeloffer de ziel des mensen voorstelden, stijgend en dalend[257]. Voor de griffiers zaten op vaste plaatsen drie rijen jonge juristen. Vacatures in het hof werden vanuit de eerste rij aangevuld, waarna de overigen opschoven[258]. Daar de

246. I Chron., XXVIII 18; Siracid., XLIX 8.
247. Oudh. Med., deel XLIII, Leiden, 1962, blz. 4-25.
248. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 48, 6; Plut., De Is. et Osir., 10.
249. Plut., De Is. et Osir., 75.
250. Vgl. Herod., Hist., II 131.
251. Zie noot 341-343.
252. Grieken: Aristot., Athen. Respubl., LXIII 3; Poll., Onom., VIII 122; vgl. Plat., Leg., 961b. Romeinen: Sueton., Div. Aug., 32, 3 (var.); Lex Acil. Repetund., 13, 17. Voor de symboliek, vgl. De Maat der Dingen, blz. 29, noot 216-219; E.B. Pusch, Das Senet-Brettspiel im Alten Ägypten, München en Berlijn, 1979, blz. 393. Dertigjarige regeringsduur: Pap. d'Orbiney, XIX 6. Zie noot 228, hierboven.
253. Genes., XIX 9.
254. Plut., Bellone an Pace, 5.
255. Joden: Jezaj., XXVIII 7; Mišn., Sanhedr., V 5. Phoeniciërs: Plat., Leg., 674b.
256. Mišn., Sanhedr., IV 3; III Hen., XXXIII 1-2 (Odeberg). Vgl. Jezaj., X 1.
257. Zie noot 105.
258. Mišn., Sanhedr., IV 4.

president van het hof de plaats van het zenith innam, waren de drie rijen aanduiding van een drieledige gelaagdheid der hemel- of wereldruimte.

De gedaagde verscheen voor de rechter in nederigheid. Hij droeg een zwart kleed[259], dat hij had ingescheurd of ter plaatse inscheurde[260]. Hij had zijn sieraden afgelegd[261], zijn haren laten uitgroeien[262], was ongewassen, vuil[263] en barrevoets[264]. Dat alles was symboliek van de rouw, voor de antieken sprekender nog dan voor ons. De zwarte kleur stelde de dood voor, maar ook de potentie tot leven[265], het verscheuren der klederen en de onverzorgdheid de bereidheid de dood te aanvaarden. De partijen stonden voor de rechters[266]. Zij spraken in tranen[267], op smekende toon[268] en wierpen zich voor de rechters op de aarde neder[269]. Zij hadden hun kinderen medegebracht[270] en somtijds hun ouders[271]; dat alles om het vonnis te hunner gunste te beïnvloeden. Zo althans was het in de Hellenistische periode. In vroeger eeuwen was de executie collectief[272], werd met de veroordeelde zijn nageslacht uitgeroeid en waren met hem dus ook zijn kinderen voor de rechter gedaagd.

259. Joden: Flav. Jos., Bell. Jud., I 506; Idem, Antiq., XIV 172, XVI 267, 287; Mišn., Sōṭ., I 6; Talm. Jer., Rōš haš-Šān., p. 57b, 8. Romeinen: Quintil., Inst. Or., VI 3, 60; Plut., Cicer., 35; vgl. Appian., Bell. Civil., II 55. Wit kleed: Gell., Noct. Att., III 4,1.
260. Joden: Mišn., Sōṭ., I 5.
261. Joden: Mišn., Sōṭ., I 6.
262. Joden: Flav. Jos., Antiq., XIV 172; Talm. Jer., Rōṣ haš-Šān., p. 57b, 9. Romeinen: Liv., Ab Urb. Cond., XXVII 34,5; Plut., Cicer., 35; Gell., Noct. Att., III 4,1.
263. Joden: Zacharj., III 3-4. Romeinen: Cicer., Or. pro Muren., 86; Idem, Or. pro Sest., 144; Liv., Ab Urb. Cond., III 47,1, 58,1, IV 42, 8, VI 20, 1, XXVII 34, 6, 12; Quintil., Inst. Or., VI 1, 30, 33; Appian., Bell. Civil., II 55.
264. Flav. Jos., Bell. Jud., II 314.
265. Zie noot 91.
266. Tōs., Sanhedr., VI 2, 3; Talm. Babl., Šebūʿ., 30a; Vitruv., De Archit., V 1, 8.
267. Joden: Flav. Jos., Bell. Jud., I 506. Romeinen: Cicer., Or. pro Muren., 86; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., VIII 1, 2.
268. Joden: Flav. Jos., Bell. Jud., I 506; Idem, Antiq., XIV 172. Grieken: Aristoph., Vesp., 555-558, 564. Romeinen: Cicer., Or. pro Muren., 86. Kritiek: zie noot 547.
269. Joden: Flav. Jos., Bell. Jud., I 506. Romeinen: Quintil., Inst. Or., VI 1, 34, 42; Appian., Bell. Civil., II 55.
270. Joden: Susann., 30. Grieken: Aristoph., Vesp., 568-569; Hyperid., Or., II 9, IV 41; Lys., Or., XX 34-35; Plat., Apol., 34d; Aeschin., Or., II 179; Demosth., Or., XIX 310, XXI 99, 187, 188, 195, XXV 84, LIV 38, 40; vgl. Andocid., Or., I 126. Romeinen: Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., VIII 1, 2-3; Quintil., Inst. Or., IV 1, 28, VI 1, 30, 33, 42, 47. Beëdiging der gehele familie: Demosth., Or., XLVII 70. Kritiek: Plat., Apol., 34c.
271. Joden: Susann., 30. Grieken: Aristoph., Vesp., 570-573; Lys., Or., XX 35-36; Demosth., Or., XXV 84; Aeschin., Or., II 179. Romeinen: Quintil., Or. Inst. Or., VI 1, 30, 33.
272. Zo nog Herodes: Flav. Jos., Antiq., XV 290.

Vrienden en kennissen, *σύνδικοι* of *συνήγοροι* genaamd[273], schaarden zich tijdens het proces om de partijen en leverden haar zakelijke, minder emotionele bijstand. Uit hun rangen ontwikkelde zich door specializatie de beroepsmatige advocaat. In aanzien stond deze laatste niet. Men oordeelde, dat de partijen voor zichzelf moesten spreken en niet door derden zijdelingse druk op de rechter mochten uitoefenen[274]. Het aannemen van betaling, althans voor particuliere dienstverlening, was de advocaat tot in de keizertijd verboden[275].

§ 4 Het proces stond onder toezicht van de overheid en werd gevoerd, nadat deze zich door een inleidend onderzoek[276] van de feiten op de hoogte had gesteld. Het was al naar gelang van zijn inhoud capitaal, betrof het leven, of niet-capitaal, betrof slechts het materiële belang der partijen[277].

De Egyptische rechter, en bij collegiale rechtspraak de president, omhing zich met een beeldje der godin Maät, de gepersonifieerde Waarheid, aan een gouden kettinkje om de hals geslagen[278]. Hij opende met deze geste de zitting. Men ziet op pl. IV*b* een beeld van pharao Psammetichus II, in zwart bazalt uitgevoerd, met een dergelijke hanger omhangen en wedergegeven in rechterlijke functie[279]. Het beeldje was vervaardigd van saffier[280] of ander kostbaar gesteente[281]. Een enkel exemplaar is bewaard gebleven en staat afgebeeld op pl. IV*a*[282]. Het is uit lapis lazuli gesneden, van blauwe kleur, terwijl de uraeus op het

273. Zie noot 389. Susanna verscheen voor de rechters met vijfhonderd personen.
274. Egyptenaren: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 76, 1–3. Grieken: Plat., Leg., 937d–938c; Aeschin., Or., III 199. Romeinen: Quintil., Inst. Or., II 15, 30. De advocaat ontbreekt in het Joodse tractaat Sanhedrin.
275. Grieken: vgl. Plat., Leg., 938, a–c; Demosth., Or., XLVI 26. Romeinen, Lex Cincia, 204 v. Chr.: Tacit., Ann., XI 5, XIII 5, 42, XV 20. Dezelfden, Augustus, 17 v. Chr.: Dio Cass., Hist. Rom., LIV 18, 2.
276. Joden: דרישה, חקירה: Mišn., Sanhedr., IV 1. Dezelfden, *ἀνάκρισις:* III Machab., VII 5; Susann., 48, 52 (51); Flav. Jos., Antiq., XVI 245, XVII 71, 121, 143; Idem, Bell. Jud., I 577. Grieken, *ἀνάκρισις:* noot 561. Romeinen, *cognitio:* zie noot 589.
277. Zie noot 513.
278. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 48,6, 75,5; Aelian., Var. Hist., XIV 34; Gnom. Id. Log., 81 (waartoe: G. Möller, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel LVI, Leipzig, 1920, blz. 67–68). Alle gegevens verzameld bij: B. Grdseloff, Annales du Service des Antiquités de l'Egypte, deel XL, Caïro, 1940, blz. 185–202, met pl. XXIX–XXXI. De waarheid, *σῶμα,* lichamelijk: Stoic., fr. II 132 (von Arnim); zie noot 134.
279. No. 409 te Alexandrië. Vgl. G. Botti, Catalogue des Monuments Exposés au Musée Gréco-Romain d'Alexandrie, Alexandrië, 1900, blz. 352, no. 14a. Pl. IVb naar Grdseloff, loc. cit., pl. XXXI.
280. Aelian., Var. Hist., XIV 34: *σαπφείρος λίθος.*
281. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 75, 5: *πολυτελεῖς λίθοι.*
282. No. 38907 te Caïro. Vgl. G. Daressy, Statues de Divinités, Caïro, 1905–1906, deel I, blz. 227, deel II, pl. XLV. Pl. IVa, alhier, naar fotografie, voor mij vervaardigd door de heer Sami Metry, Museum van Oudheden, Caïro. Het stuk verbeeldt een god veeleer dan een godin.

voorhoofd, de struisveder op de kruin en het draagringetje in goud zijn uitgevoerd; de hoogte bedraagt 7½ cm. De rechter droeg de hanger op zijn hart, want in dit laatste nam tijdens de duur van het proces de Waarheid haar intrek[283]. Nadat de partijen haar conclusies schriftelijk hadden ingeleverd, wees de rechter of, na zijn assessoren gehoord te hebben, de president vonnis door het beeldje op de documenten van een van beide te leggen en deze, met de Waarheid, de overwinning toe te kennen[284]. Aldus doende, sloot hij de zitting.

De wet, waarnaar recht gesproken werd, was in het pharaonische Egypte gecodificeerd in acht boeken, die tijdens de zitting voor de rechters gelegen waren[285]. Geen fragment van hen is helaas tot ons gekomen. Acht was het getal der elementen, zijnde vuur, lucht, water en aarde, ieder in actief, mannelijk, en passief, vrouwelijk aspect[286]. De menselijke ziel bestaat uit vier[287] of acht[288] delen, het menselijke lichaam uit vier[289] of acht[290] delen; uit acht delen de medische wetenschap[291]. In de taal des mensen zijn vier[292] of acht[293] rededelen, elementen genoemd[294], te onder-

283. Symboliek van de hanger, ook in het heden! Vgl. De Geboorte van Horus, blz. 138, noot 1195.
284. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 75, 7.
285. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 48,6, 75,6. Vgl. Pythag. apud Macrob., Comment. in Somn. Scip., I 5, 17 *(iustitia)*; Nicom. Geras., in Phot., Bibl., p. 144b, 35 (BEKKER; *νόμος*). De wet volgens de Indiërs *čatuṣpāt*, op vier voeten staande: Manusmṛti, I 81, vgl. Jāǧñwalkjasmṛti, II 8. Acht straffen: Leg. XII Tab., fr. 6a.
286. Senec., Nat. Quaest., III 14, 2. Waartoe: De Geboorte van Horus, blz. 162–164, noot 1508–1520.
287. Asclep. Herm., 11; Plut., De Anim. Procr. in Tim., 2.
288. Perzen: Kā'ūs Kāmdēn, Riwājat, p. II 55, 3–4 (UNVALA; blz. 425, DHABHAR). Grieken: Zeno Stoic., fr. I 143 (VON ARNIM); Chrysipp., fr. I 405, II 827, 828, 830, 831, 832, 833, 879 (IDEM).
289. Egyptenaren: Asclep. Herm., 11; Herm. Trismeg., Iatromath., 7 (p. 387, 430, IDELER); Hippocrat., Epist. ad Reg. Ptolem. (J.FR. BOISSONADE, Anecdota Graeca, Parijs, 1829–1833, deel III, p. 422–428; dezelfde tekst op naam van Diocles, apud Paul. Aegin., Compend. Medic., I 100); Galen., Introd., 10. Joden: vgl. Phil. Jud., De Somn., I 25. Perzen: Dēnkart, IV 104–105. Indiërs: met dubbele telling van armen en benen, zes delen: Sušruta, Saṃhitā, III 5, 2; Agniweša, Čarakasaṃhitā, IV 7, 5; Wāgbhaṭa, Aṣṭāṅgahṛdajasaṃhitā, II 3, 1.
290. Indiërs: Mahābhārata, XII 293, 35. In het westen slechts indirect geattesteerd bij de Joden: Ezech., XL 41; Mišn. Šeqāl., VI 4; Idem, Tām., III 5; Idem, Midd., III 5.
291. Indiërs: Sušruta, Saṃhitā, I 1, 3; Wāgbhaṭa, Aṣṭāṅgahṛdajasaṃhitā („Handboek tot de wetenschap der acht delen").
292. Stoïcijnen: Dionys. Halic., De Compos. Verb., 2; Idem, De Antiq. Rhetor., Demosth., 48; Varr., De Ling. Latin., VIII 44, IX 31, X 17, fr. 114 (GOETZ-SCHOELL); vgl. Quintil., Inst. Or., I 4, 19.
293. Aristot., Poet., XX; Aristarch., apud Quintil., Inst. Or., I 4, 20; Quintil., Inst. Or., I 4, 19; Dionys. Thrax, Ars Gramm., XI (UHLIG); Remm. Palaem., Ars Gramm., fr. 3 (MAZZARINO); Prob., Inst. Art., p. 51, 18–19 (KEIL); Donat., Ars Gramm. Min., p. 355, 2–3 (IDEM); Idem, Ars Gramm. Maj., p. 372, 25–26 (IDEM); en alle lateren.
294. Joden: Phil. Jud., Quis Heres, 282. Grieken: Chrysipp., fr. II 14 (sub III, *σύνταξις* →

scheiden. De geschiedenis des mensen op aarde valt uiteen in vier tijdperken, vernoemd naar de vier metalen[295]. De mens is in al zijn uitingen materieel; de maatschappij, waarin hij leeft is als een menselijk lichaam[296]. Het achttal der wetboeken omvatte datgene, wat wij heden het materiële recht noemen. De instandhouding van dit materiële recht behoorde in de oudheid tot de taak van de priesterschap[297].

Het proces vond plaats bij dag. De rechters konden beraadslagen bij nacht[298], maar de openbare zitting begon bij zonsopgang[299]. Dat was het ogenblik, waarop de in zijn recht gekrenkte de Zonnegod om bijstand smeekte[300]. De zitting eindigde voor zonsondergang[301]; het vonnis in de capitale zaak kon worden aangehouden[302]. De procesdag was te Athene in drieën gedeeld, een derde gedeelte voor de eiser, een derde gedeelte voor

← *δευτέρα*), 148 (VON ARNIM); Dionys. Halic., De Antiq. Rhetor., Demosth., 48; Schol. Marcian., in Dionys. Thrax, Ars Gramm., XI (p. 355,35–356,4, HILGARD). Romeinen, Varr., De Ling. Latin., V 13: *Quod quattuor genera prima rerum, totidem verborum.*

295. Zie noot 160.

296. Romeinen: Liv., Ab Urb. Cond., II 32, 8–12; Dionys. Halic., Antiq. Rom., VI 86, 1–5; Dio Cass., Hist. Rom., IV, fr. 17, 10–12. Vgl. Cicer., De Offic., III 22.

297. Joden: Deut., XXXIII 10; Nehemj., VIII 7 (8), 9 (10); II Chron., XVII 8–9, XXXV 3. Romeinen: Liv., Ab Urb. Cond., IX 46, 5; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., II 5, 2; Fest., De Verb. Signif., sub voce Ordo Sacerdotum (p. 198–200, LINDSAY); Pompon., in Digest., I 2, 2, 6; vgl. Cicer., De Legib., II 47.

298. Joden: Mišn., Sanhedr., IV 1, V 5. Voor het proces tegen Jezus, zie noot 299. Grieken: Lucian., Hermotim., 64; Idem, De Domo, 18; vgl. Plat., Leg., 908a, 951d, 961b, 968a.

299. Egyptenaren: vgl. Exod., VII 15, VIII 16 (20), IX 13. Joden: Exod., XVIII 13; II Sam., XV 2; Jerem., XXI 12; vgl. Ps., CI 8, en zie noot 487. Perzen: Heliod., Aethiop., VIII 9. Grieken: Aristoph., Vesp., 104, 216–221, 244–247, 689. Romeinen: Senec., De Ira, II 7, 3; vgl. Martial., Epigr., VIII 67, 3; Macrob., Sat., I 3, 7. Dezelfden, het proces van Jezus: Ev. Matth., XXVII 1; Ev. Marc., XV 1; Ev. Luc., XXII 66; Ev. Joh., XVIII 28.

300. Egyptenaren: Pap d'Orbiney, VI 9–VII 1; M. DE ROCHEMONTEIX en E. CHASSINAT, Le Temple d'Edfou, Parijs en Caïro, 1897–1934, deel I, p. 573,18–574,7 (waartoe: F. DAUMAS, Annales du Service des Antiquités de l'Egypte, deel LI, Caïro, 1951, blz. 397–398). Joden: II Sam., XXIII 3–4; Jezaj., XXXIII 2; Hoz., VI 5; Zefanj., III 5; Maleach., III 20 (IV 2); Ps., V 3–4, XVII 15, XXXVII 6, XLVI 6, CXLIII 8; Sap. Salom., V 6; Test. Zebul., IX 8. Indiërs: Ṛgweda, I 123, 3, VII 60,1, 62,2, 66,4. Eedsaflegging bij zonsopgang, Grieken: Anon., Anthol. Palat., XIV 72. Romeinen: Vergil., Aen., XII 172. Gelofte-aflegging, hetzelfde. Joden: Handel., XXIII 12. Mantiek, hetzelfde. Perzen: Herod., Hist., III 84, 86, 87. Grieken: Damasc., Vit. Isid., Epit. Phot., 69. Langobarden: Paul. Diacon., Gest. Langob., I 8.

301. Egyptenaren: vgl. Pap. I Chester Beatty, VIII 2–3. Joden: Mišn., Sanhedr., IV 1; vgl. Ephes., IV 26–27. Grieken: Plat., Apol., 37, a–b. Romeinen: Leg. XII Tab., I 9. Eén capitale zaak per dag: Mišn., Sanhedr., VI 4; vgl. Aristot., Athen Respubl., LXVII 1.

302. Joden: Mišn., Sanhedr., IV 1. Grieken: Plat., Apol., 37, a–b. Meerdere dagen: Didym., apud Harpocr., Lexic., sub voce *Πρόπεμπτα*. Niet meer dan drie dagen: Plat., Leg., 856a; Hesych., Lexic., sub voce *Τριταία* (?)

de gedaagde en een derde gedeelte voor de rechter[303]. Daar de spreektijden met behulp van de waterklok nauwkeurig werden gemeten, was deze indeling niet meer dan een rekenkundige. De Romeinse Praetor had ter zitting drie brandende toortsen voor zich[304]. De partijen spraken des morgens[305]; in de voormiddag is de zon aan de hemel stijgend en in haar volle kracht[306]. De uitspraak volgde, in theorie, op het midden des daags, wanneer de zon in het zenith staat[307]; in ieder geval voor zonsondergang[308]. Na de middag kon geen proces meer worden aangevangen[309].

De partijen procedeerden ten overstaan van de Zonnegod[310], in de open lucht[311]. Het beroep op de Zonnegod staat de gehele aarde vrij[312]. De gerechtsplaats was daarvan slechts een representatief gedeelte, in het dorp de dorsvloer[313], in de stad het marktplein[314]. Zij werd op het ogenblik van handeling van de buitenwereld afgescheiden, doordat men een koord om

303. Xenoph., Hellen., I 7, 23; Plat., Leg., 855e; Aeschin., Or., II 126, met scholia, III 197; Aristot., Athen. Respubl., LXVII 3; Harpocr., Lexic., sub voce *Διαμεμετρημένη ἡμέρα;* Lexic. Sabbait., sub voce ead.
304. Varr., apud Plut., Quaest. Rom., 2; vgl. Flav. Jos., Antiq., III 199. Indeling des daags in drieën, Egyptenaren: J. Assmann, Liturgische Lieder an den Sonnengott, Berlijn, 1969, blz. 338, noot 13. Joden: Flav. Jos., Bell. Jud., IV 478; Me^carr. Gazz., XIV 11–13 (Riessler). Vgl. Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 304, noot 1764.
305. Perzen: Bundahišn. XXVI 73 (Anklesaria). Romeinen: Leg. XII Tab., I 7. Germanen: vgl. Hrafnkels Saga, 5; Sturlunga Saga, p. I 160, 22–24 (Kålund).
306. Richt., V 31; Macrob., Sat., I 21, 17; Julian. Apost., Or., IV 137d; vgl. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 133, noot 859.
307. Egyptenaren: De Rochemonteix-Chassinat, Le Temple d'Edfou, deel I, p. 574, 3–4 (*wꜣḳ ṛ.t;* zie noot 300). Joden: Ps., XXXVII 6. Grieken: Hom., Il., VIII 68–69, met scholion. Vgl. Theodos., Cod., I 16, 13; Anon., Act. Sanct. Marin., p. 23,36–24,1 (Usener).
308. Joden: Mišn., Sanhedr., IV 1. Romeinen: Leg. XII Tab., I 8. Zie noot 450.
309. Romeinen: Leg. XII Tab., I 7.
310. Bithyniërs: Arrian., Bithyn., fr. 25 (Roos). Grieken: Aristoph., Vesp., 772, met scholion. De Atheense *Ἡλιαία* ontleende hieraan haar naam: Lexic. Seguer., p. 310,32–311,2 (Bekker); Lexic. Sud., sub voce *Ἡλιαστής;* Schol. in Aristoph., Equit., 255; Idem, in Nub., 863; Idem, in Vesp., 88, 772; Idem, in Av., 109; Schol. in Demosth., Or., XXIV 21. De naam veeleer afgeleid van het werkwoord *ἁλίζεσθαι,* „vergaderen": Herodian., Prosod. Cathol., p. I 282,36–283,1, 544, 12–13 (Lentz); Steph., Byzant., Ethnic., sub voce *Ἡλιαία;* Schol. in Demosth., Or., XXIV 21; Schol. Patm. in Idem, Or., XXIII 28; Lexic. Seguer., p. 310,32–311,2 (Bekker); Lexic. Sud., sub vocib. *Ἡλιαία καὶ ἡλιάζεσθαι* en *Ἥλιος* (no. 239).
311. Joden: Ev. Matth., XXVI 3 *(αὐλή);* zie noot 322, 323. Grieken: Antiph., Or., V 11 (verontreiniging door overkapping, vgl. Mišn., Ahil., I–XVIII); Aristot., Athen., Respubl., LVII 4; Hellad., apud Phot., Bibl., 279 (p. 534a, 37–39, Bekker); vgl. Pausan., Graec. Descr., I 28, 5; Poll., Onom., VIII 118. Eedsaflegging: zie noot 138.
312. Vgl. Camephis, blz. 54, noot 455; blz. 57, noot 484.
313. Joden: noot 175. Laatste gericht: Midr. Levit. Rabb., XI 8 (Berbers, hetzelfde: Muḥammad al-Uzzalī, Baḥr ad-Dumū^c, 507).
314. Perzen: Appian., Bell. Civil., II 424. Grieken: *Ἀγορά.* Romeinen: Forum Romanum.

haar heen spande[315]. Zoals de aarde in haar geheel[316] was zij heilig[317]. Heiligheid is naar antiek inzicht in stricte zin slechts de hemel eigen. Om deze te benaderen voerde men het proces op de top van een berg of heuvel[318]. Is er op aarde al heiligheid, dan is zij het, voor zover plaatselijk, in haar middelpunt. Men procedeerde in deze veronderstelling onder een boom[319], de wereldboom, of bij een bron[320], de cosmische navelstreng, en deed partijen en getuigen de eed afleggen, staande op of bij een steen[321], de cosmische navel. Alle theorie ten spijt is twist een zeer onheilige zaak en levert het proces, zekerlijk in de gevallen, waarin lijfelijke executie volgt, onreinheid op. Om de rechtspleging in dit aspect op de achtergrond te dringen verlegde men het proces buiten het eigenlijke heiligheidsgebied, buiten de poort van het heiligdom[322], buiten de stadspoort[323].

Rechtspraak in de open lucht heeft gebreken, waarvoor de rechtzaal remedie biedt. Deze laatste ontwikkelde zich geleidelijk. In haar oudste vorm was zij wellicht niet meer dan een boven de rechter geplaatste baldakijn. De koning sprak, wanneer in staatszaken, recht in de

315. Grieken: Plut., Vit. Dec. Orat., 8 (p. 847a); Poll., Onom., VIII 123, 141; De Geboorte van Horus, blz. 228, noot 2188. Germanen: Frostaţingslǫg, I 2; Egils Saga Skalla-Grímssonar, 56.
316. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 152, noot 1091 (omsluiting door formule ook: Varr., De Ling. Latin., VII 8). Vgl. Gai., Inst., II 5.
317. Grieken, behalve noot 506, hieronder: Plat., Leg., 778c; Aristot., Athen. Respubl., LVII 4; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., II 6, 4, V 3, ext. 3. Germanen: Snorri Sturluson, Edda, Gylfaginning, 48.
318. Germanen: Malloberg, Malberg. Vgl. Snorri Sturluson, Heimskringla, Haralds Saga ins Hárfagra, 8; Ágrip af Nóregs Konunga Sǫgum, 15; Eyrbyggja Saga, 28; Saxo Gramm., Gest. Dan., III 3, 3; de Lǫgberg, of Wetsheuvel, te Ţingvellir op IJsland.
319. Joden: Joz., XXIV 26–27; Richt., IV 5; I Sam., XIV 2, XXII 6. Germanen: Edda, Grímnismál, 30; Snorri Sturluson, Edda, Gylfaginning, 14.
320. Joden: vgl. I Hen., XC 26. Germanen: Snorri Sturluson, Edda, Gylfaginning, 14.
321. Joden: vgl. Genes., XXXI 47. Grieken: Aristot., Athen. Respubl., VII 1, LV 5; Demosth., Or., LIV 26; Philochor., fr. 21 (Jacoby); Plut., Sol., 25; Poll., Onom., VIII 86; Harpocr., Lexic., sub voce *Λίθος*. Dezelfden, de Areopagus: zie noot 544. Germanen: Edda, Guđrúnarkviđa in Ţriđja, 3; Hoensa-Ţóris Saga, 12. Profetie boven steen: Genes., XXVIII 11–18; Julian. Apost., Or., VII 230b.
322. Egyptenaren: Oudh. Med., N. R., deel XXV, Leiden, 1944, blz. 74–76. Joden: Jerem., XXVI 10; Ps., CXVIII 19–20; Mišn., Sōṭ., I 5; idem, Sanhedr., X (XI) 2. Grieken: Plat., Leg., 778c. Romeinen: Sueton., Div. Aug., 72, 2. De poort van het paleis, Egyptenaren: Oudh. Med., N.R., deel XXXIX, Leiden, 1958, blz. 59, noot 24. Perzen, behalve noot 71: Dan., II 49.
323. Joden: Deut., XXI 19, XXV 7; II Sam., XV 2, XIX 9 (8); Jezaj., XXIX 21; Jerem., XXXVIII 7; Zacharj., VIII 16; Ruth, IV 1–13. Grieken: Plat., Leg., 778c; Hipp. Erythr., fr. 1 (Jacoby; ad 75); Aristid. Rhet., Or., XXV 28; Lexic. Seguer., p. 311, 17–19 (Bekker); zie noot 514, 518, hieronder. Romeinen: Liv., Ab Urb. Cond., III 63, 7–8, XXXVII 58, 3, XXXIX 4, 2; Dio Cass., Hist. Rom., XI, fr. 43, 27. De poort van het dodenrijk, Romeinen: Sil. Ital., Punic., XIII 543–544. De poort des hemels, Joden: Apoc. Sophon., III 5, IV 2 (Riessler).

troonzaal[324]. De hogepriester sprak recht over de hem ondergeschikte priesterschap en deed dat in de tempel, die hij niet mocht verlaten[325]. Het Joodse Sanhedrin zetelde in een vertrek onmiddellijk voor de altaarhof des tempels; in het heiligheidsgebied, maar in een voor mannelijke leken nog toegankelijk gedeelte daarvan gelegen[326]. In de vijfde eeuw voor onze jaartelling was het in Griekenland allerwegen zede strafzaken, waarin het leven van gedaagde op het spel stond, in de open lucht te berechten[327]. Het feit, dat dit bij wijze van uitzondering wordt vermeld, beduidt echter, dat het dat in zaken van minder belang niet langer was[328]. De symboliek van de rechtzaal is in het voorgaande reeds behandeld[329].

Als vertegenwoordiger van de Zonnegod op aarde had de rechter niet slechts tijd en plaats, maar ook de omstandigheden in acht te nemen, waaronder de god zelf het recht wenste te doen handhaven. Het proces vond geen doorgang, wanneer de cosmische harmonie, de goddelijke reinheid in de wijdste omvang, verstoord was, bij bliksem en donder, regen en storm, duisternis en mist, bij aardbeving of eclips. Het deed het evenmin bij verstoring der menselijke maatschappij, bij oorlog en oproer, epidemie of andere ramp. Dezelfde beletsels als de procesvoering betroffen het onderricht en de studie der heilige geschriften; en het is slechts ter zake dezer laatste, dat zij in de antieke litteraturen, met name in de Indische[330], opgetekend zijn. Een enkele komt ter sprake in de Joodse. Mar ᶜOeqba, president van het gerechtshof te Kafri in Babylonië, eerste helft der derde eeuw A.D., staakte zijn functie op dagen van שותא [331]. De term, onbekend, beduidt in de context waarschijnlijk een wind; in dat geval de mens en dier vijandige oosten- of zuidenwind[332], waarop de meeste moderne commentatoren het houden. De Grieken staakten de rechtspraak, wanneer zich *διοσημεία* of hemeltekenen voordeden[333]. De Romeinen onderscheidden de dagen in *dies fasti* en *dies nefasti,* en stonden op deze

324. I Kon., VII 7.
325. Levit., XXI 12; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 115; Mišn., Sanhedr., II 1; Tōs., Sanhedr., IV 1.
326. Mišn., Sanhedr., X (XI) 2; idem, Midd., V 4.
327. Antiph., Or., V 11.
328. Vgl. Plat., Leg., 778c *(οἰκήσεις);* Poll., Onom., VIII 124 *(θύραι);* Vitruv., De Archit., V 1, 8 *(aedes).*
329. Zie noot 181–188.
330. In de *gṛhjasūtra's,* boeken van het huisritueel, en in de *dharmasūtra's* of *dharmaśāstra's,* wetboeken.
331. Talm. Babl., ᶜĒrūb., 65a. Het woord ook in: idem, Šabb., 32a; idem, Pesāḥ., 62b (var.); idem, Jabm., 72a. Geen proces op een feestdag: Mišn., Bēṣ., V 2; Isid. Hispal., De Nat. Rer., I 4.
332. B.H. Stricker, De Overstroming van de Nijl, Leiden, 1956, blz. 16, noot 143–164.
333. Poll., Onom., VIII 124. Vgl. Aristoph., Acharn., 170–171, met scholion.

laatste geen procesvoering toe[334]. Beide reeksen waren op de kalender vastgelegd, de data der *dies nefasti* bepaald door verstoringen van de rechtsorde, die in het mythische of historische verleden hadden plaats gevonden.

§ 5 Het proces was tweeledig, het bestond uit een transcendent en een immanent gedeelte. De partijen stelden zich in het eerste voor de goddelijke, in het tweede voor de menselijke rechter. Het verschijnen voor God, de Zonnegod, kan slechts over de dood heen geschieden[335], bestond dus in het afleggen van het leven. Daar dit, het beoogde doel in aanmerking genomen, niet te verwezenlijken was, bracht men een offer en doodde een dier als substituut[336]. Voor de Zonnegod staande[337], voor de staat ook, vertegenwoordigd door zijn gerechtelijke magistraat, in aanwezigheid van getuigen en onder aanraking der offerdelen, verklaarden partijen vervolgens haar recht. De goddelijke rechter woog de harten, aanvaardde het ene en verwierp het andere. Het transcendente gedeelte was daarmede ten einde. Van dit ogenblik af was het proces aanhangig; de posities lagen vast, geformuleerd door de partijen zelf. Aan de menselijke rechter nu de taak, de materiële inhoud der verklaringen te onderzoeken en vandaar te pogen het goddelijke vonnis onder woorden te brengen.

De antieke mens leefde met zijn goden in nauw contact. Het proces was volstrekt niet de enige gelegenheid, waarbij hij een beroep op hen deed. Integendeel, hij deed dat telkenmale, wanneer hij zich, alleen of groepsgewijze, in een onderneming begaf, waarmede voor hemzelf en voor anderen levensgevaar was verbonden[338]. De oorlog was twist der naties; men opende hem met het brengen van een offer, plechtig en collectief. Men opende evenzo de wedstrijd in al zijn vormen, gehouden in theater, circus of amphitheater; de jacht, de strijd tegen het dier; de reis, te land of ter zee. De raadslieden in vergadering, de rechters zelf in het proces stonden voor God. Zij togen niet aan het werk zonder vooraf, bij middel van een offer, hun overgave aan hem te hebben betuigd.

334. Leg. XII Tab., XI 3; Varr., De Ling. Latin., VI 29–30, 53; Ovid., Fast., I 47–52; Sueton., apud Priscian., Inst., VIII 20; Gai., Inst., IV 29; Fest., De Verb. Signif., sub voce Nefasti dies (p. 162, LINDSAY); Macrob., Sat., I 16, 14, 30; Isid. Hispal., De Nat. Rer., I 4.

335. Exod., XXXIII 20: ,,Mij zal geen mens zien en leven''. Macrob., Sat., III 7, 3, en Serv., Comment. in Vergil., Aen., X 419, beiden: *Quicquid destinatum est dis sacrum vocatur, pervenire autem ad deos non potest nisi libera ab onere corporis fuerit anima, quod nisi morte fieri non potest.*

336. Het offer beantwoordde aan het Joodse עולה, brandoffer, het Griekse *ἀποτρόπαια θυσία*, vgl. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 129–131, noot 824–838, blz. 170–171, noot 1342–1353, in zoverre als het in eerste aanleg een beroep was op de genade Gods.

337. Nader aangeduid, voor de Areopagus: tussen de *ἔδος*, zetel of ook beeld der godin Athene, en de *τράπεζα*, Dinarch., Or., III 2. Zie overigens noot 609, 628.

338. Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 299–333, § 20–29.

Begeleidde het offer aldus het gehele maatschappelijke leven, de tweeledigheid der handelingen was doorgaans weinig geprononceerd. Het offer, hoe plechtig ook, was in weinige minuten opgedragen en kon, quantitatief beschouwd en los van zijn betekenis, in de opvatting der aanwezigen nauwelijks meer zijn dan inleiding op de komende beproevingen. Slechts een enkel geval springt uit en kan naast dat van het proces gelegd worden. Dat is het antieke gastmaal[339]. Het gastmaal verliep in twee gedeelten. Het dier werd geslacht als offer en substitueerde de gastheer en zijn gasten gezamenlijk. Het dode lichaam werd uiteengesneden, de bezielde delen aan God gewijd en op het altaar verbrand, de onbezielde toebereid en aan de gasten als hoofdschotel opgediend. Dezen hadden zich gewassen en de rituele reinheid aangenomen. Het tafelgesprek was ernstig en handelde over leven, dood en wederopstanding. Wijn werd drie maal in bescheiden hoeveelheid geschonken, waarbij aan de goden werd geplengd en zegenbeden werden uitgesproken. Met de tweede plenging werd het transcendente gedeelte, het formele gastmaal, besloten en begon het immanente, het profane gelag. Men ontspande zich, onderhield zich tot gezelligheid en dronk naar believen, totdat het late uur het gezelschap noopte zich te ontbinden.

Het proces voor de Zonnegod was profane liturgie[340]. Het werd gevoerd in zijnsvolmaaktheid, in de ideële categorieën van het door de god met de schepping der wereld beoogde heilsplan. De leiding lag in de handen van personen, die lichamelijk intact waren, de koning zelf[341], de rechter[342], de advocaat[343]. Lichamelijk gebrek sloot hen, evenzeer als de priester in de tempelliturgie[344], van functie uit. Geprocedeerd werd in de drie vormen van menselijke expressie, in gedachte, woord en daad[345]. De gedachte moest met het woord en de daad overeenstemmen. Het doel van het proces was uit te maken, bij wie dat wel, bij wie dat niet het geval was. Het processuele woord, ten overstaan van de Zonnegod gesproken, was stringent en werd bij fictie geacht inhaerente realiteit te bezitten, in de zin der metaphysica identiek te zijn met de erdoor besproken zaak[346].

339. Waartoe: Oudh. Med., deel XLVIII, Leiden, 1967, blz. 49–51, noot 60–92; B.H. STRICKER, Jezus' Koningschap, Amsterdam, Oxford, New York, 1979, blz. 19–28, § 3.
340. Tegenstelling tussen tempelliturgie en profane liturgie: zie noot 338.
341. Joden: zie noot 500. Perzen: Procop., De Bell., I 11,4, 23,4, II 9, 12. Indiërs: Mahābhārata, V 147, 25, 29; Architectonische Monoliethen, blz. 18, noot 116.
342. Onzeker, zie noot 248.
343. Ulpian., in Digest., III 1, 1, 5: *Caecum utrisque luminibus orbatum praetor repellit.* De reden: *quod insignia magistratus videre et revereri non possit.*
344. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 190, noot 1637–1639. Indiërs: Āśwalājanagṛhjasūtra, I 23, 1.
345. Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 65, noot 755–759.
346. De Brief van Aristeas, blz. 48–51, noot 380–461. *Nuncupatio:* Oudh. Med., deel LXI, Leiden, 1980, blz. 218–223, § 31.

Bestond een wettelijke codificatie van het recht, aan magistraten[347] zowel als aan partijen[348] waren de procesformules textueel voorgeschreven. Een bewering, zelfs wanneer bij vergissing of als beleefdheidsfrase gedaan, was na het uitspreken der woorden verbindend en kon niet worden teruggenomen[349]. Herhaling van een of meerdere woorden, bijvoorbeeld ter verduidelijking, verplichtte tot een tweevoudige nakoming[350]. Het gebruik van een andere term dan de voorgeschrevene, ook als was hij volmaakt begrijpelijk en ter zake, ontnam de uitgesproken formule haar betrekking op de wet en daarmede haar effect[351]. Zoals de tong het uitsprak, aldus was het geproclameerde recht[352], en was er geen gesproken woord, er was geen proces[353]. Daad in dit woordelijke proces, was de offerdaad, die aan een substituut zonder gebreken[354] foutloos[355] behoorde te geschieden. Waren in het proces fouten gemaakt, ook door de rechter zelf, het onjuiste woord, de onjuiste daad waren nietig en maakten dat hun context. Daar men de Zonnegod niet mocht verzoeken[356] door hem twee maal dezelfde vraag te stellen[357], had de schuldige daarmede de strijd verloren[358].

Het offer zelf had dubbel aspect, het was zowel transcendent als immanent. Het was transcendent daad van religie, bewijs van gehoorzaamheid aan God en beroep op diens genade. Het was immanent rechtsdaad en bezat als zodanig de volgende drie betekenissen: 1° Het was in het strafrecht geanticipeerde straf[359]. De dood van het geofferde substituut was tevens de dood van de gesubstitueerde. De identiteit werd somtijds tot in de vorm der executie doorgetrokken. Zo bij mobilizatie van het leger, boven ten offer geslachte runderen: ,,Die niet zelf ten strijde medetrekt, alzo zal men zijn runderen doen''[360]. Bij eedsaflegging, boven ten offer geslachte lammeren: ,,Wie als eerste de eed verbreken zal, zijn hersenen

347. Cicer., Or. pro Muren., 26 *(carmen)*.
348. Gai., Inst., IV 30.
349. Phil. Jud., Hypoth., apud Euseb., Praep. Evang., VIII 7, 3.
350. Mišn. Nedār., II 3.
351. Gai., Inst., IV 11, 30.
352. Leg. XII Tab., VI 1: *Uti lingua nuncupassit, ita ius esto.*
353. Varr., De Ling. Latin., VI 30: *Necesse est aliquo uti verbo, cum lege quid peragitur.*
354. Zie noot 364.
355. Vgl. Stob. Herm., XXIII 42: *ἀκριβεῖς θύται.*
356. Deut., VI 16; Herod., Hist., VI 86 (Orac. Delph., no. 35, PARKE-WORMELL).
357. Proces, Grieken: Plat., Crit., 50, b–c; Demosth., Or., XX 147, XXIV 54, XXXVI 25, XXXVIII 16, vgl. XVIII 125, XL 55; Phot., Lexic., sub voce *Παραγραφή*. Romeinen: Terent., Phorm., 403–404; Quintil., Inst. Or., VII 6, 4; Idem, Decl., 266; enz. Elders dan in het proces deed men dat wel, zij het op verschillende dagen: Egyptenaren: Apul., Metam., XI 29. Romeinen: B.H. STRICKER, De Oorsprong van het Romeinse Circus, Amsterdam, Londen, 1970, blz. 30, noot 276.
358. Gai., Inst., IV 11, 30. Zie noot 567–568.
359. Zie noot 641.
360. I Sam., XI 7.

mogen ter aarde vloeien als de hier geplengde wijn''[361]. Bij verdragsluiting, boven een geslacht varken: ,,Indien het Romeinse volk na publiek beraad en te kwader trouw het verdrag schendt, moge Jupiter het treffen, zoals ik hier dit varken tref''[362]. Of ook, in dezelfde situatie: ,,Moge Jupiter mij, gevolmachtigde, verwerpen, zoals ik deze steen verwerp''[363]. 2° Het was in het procesrecht bewijs. Meer doen dan hun eigen leven ten onderpand stellen konden eiser en gedaagde uiteraard niet. Het geslachte offerdier mocht geen verborgen gebreken hebben, waarop een exceptie kon worden geconstrueerd. Het moest integer zijn, *ἱερὸν τέλειον*[364], en werd voor de slachting nauwkeurig onderzocht[365]. 3° Het was in het verbintenissenrecht constituerende handeling. De verbintenis, overeenkomst tot procesvoering en aanvaarding harer gevolgen, kwam tot stand door communicatie. Men deelde daartoe de delen van het geslachte substituut aan de contracterende partijen ter consumptie uit[366]; of deed deze laatste door de delen heenschrijden[367], boven hen staan[368], henzelf[369] dan wel het altaar, waarop zij gelegd waren[370], aanraken. De reïntegratie

361. Hom., Il., III 299-301.
362. Liv., Ab Urb. Cond., I 24, 8-9, XXI 45, 8; vgl. IX 5, 3.
363. Polyb., Hist., III 25, 6-9; Fest., De Verb. Signif., sub voce Lapidem silicem (p. 102, LINDSAY). Vgl. Openb., XVIII 21.
364. Demosth., Or., LIX 60; Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 190, noot 1640 (voeg toe, Grieken: Thucyd., Hist., V 47, 8; Andocid., Or., I 97, 98; Aristot., Athen. Respubl., XXIX 5; Esten: Adam Brem., Gest. Hammaburg. Eccles. Pontif., IV 17).
365. Oudh. Med., ibid., blz. 190-191, noot 1641-1646.
366. Offer, niet-processueel, Egyptenaren: Achill., Tat., Leuc. et Clitoph., III 15, 5; Dio Cass. Hist. Rom., LXXI 4, 1. Joden: Apion. Oas., fr. 4i (JACOBY; ad 95). Grieken: Herod., Hist., III 11; Diod. Sic., Bibl. Hist., XXII 5, 1; Polyaen., Strateg., VI 7, 2. Romeinen: Plut., Cicer., 10; Dio Cass., Hist. Rom., XXXVII 30, 3; Sallust., Catil. Coniur., XXII 1-2; Flor., Epit., II 12, 4. Slaven: Cosm. Prag., Chron. Boem., I 11. Indopen der wapenen in bloed: Xenoph., Anab., II 2, 9.
367. Genes., XV 17 (hieronder, noot 385); Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 68-69, noot 800-810.
368. Proces, Grieken: Demosth., Or., XXIII 68, LIX 60. Offer, niet-processueel, Egyptenaren: Dio Cass., Hist. Rom., LXXI 4, 1. Phoeniciërs: Appian., Iber., 34. Grieken: Thucyd., Hist., V 47; Andocid., Or., I 97, 98; Isae., Or., VII 16, 17; Aristot., Athen. Respubl., XXIX 5, LV 5; Pausan., Graec. Descr., III 20, 9, IV 15, 8, V 24, 9-11; vgl. Poll., Onom., VIII 86. Romeinen: Dionys. Halic., Antiq. Rom., V 1, 3, VII 50, 1; Dio Cass., Hist. Rom., XXXVII 30, 3.
369. Proces, Grieken: Antiph., Or., V 12 (noot 392, hieronder); Aeschin., Or., I 114; Lycurg., Or., I 20. Offer, niet-processueel, Phoeniciërs: Polyb., Hist., III 11, 7; Liv., Ab Urb. Cond., XXI 1, 4, XXXV 19, 3. Grieken: Aeschyl., Sept. Contr. Theb., 44; Herod., Hist., VI 68; Aristoph., Av., 975; Plat., Crit., 120a; Apollon. Rhod., Argon., II 717; Schol. in Aristoph., Lysistr., 202. Romeinen: Plut., Public., 4.
370. Offer, elders, Joden: Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 155, noot 1116. III 11,5; Grieken: Thucyd., Hist., V 50, 1; Andocid., Or., I 126, 127; Isae., Or., II 31; Justin., Epit. Histor. Philipp. Pomp. Trog., XXIV 2, 8; vgl. Plut., De Vit. Pud., 6. Romeinen: Plaut., Rud., 1334-1336; Varr., Antiq. Rer. Divin., V, fr. 66 (CARDAUNS); Cicer., Or. pro Flacc., 90; Vergil., Aen., IV 219, VI 124, XII 201; Liv., Ab Urb. Cond., X 38, 9; Ovid., Amor., I 4, 27 *(mensa)*; Petron., Sat., LXIV 1 *(mensa)*; Juven., Sat., XIV 218-219; Macrob., Sat., III 2,7.

van het substituut, de integratie der verbintenis, geschiedde door en in de Zonnegod[371].

Het offer, voorafgaande aan de veldtocht, de wedstrijd, de rechtzitting[372], de maaltijd, was enkelvoudig en collectief, symbool van de eenheid der communicanten; voorafgaande aan de veldtocht dikwijls een mens[373]. Het processuele offer was meervoudig en individueel, symbool van de onenigheid der communicanten. Er waren in beginsel zoveel offers als partijen[374]. Daar in de twist de belangen echter diametraal tegengesteld plegen te zijn, waren er in de meerderheid der gevallen twee, voor ieder der beide partijen een. Dit getal werd herleid tot drievoudige eenheid, *τριττύς*[375], om zowel de feitelijke tweeheid als de nagestreefde en door het vonnis te verwezenlijken eenheid tot uitdrukking te brengen[376]; met dien verstande, dat men voor beide partijen tezamen in een enkel offer drie dieren slachtte. Het offer geschiedde door middel van een substituut, bij definitie. Men had het vonnis af te wachten, voordat een der partijen zelf gedood kon worden. Bij de substitutie werd het deel voor het geheel, de copie voor het origineel, het lagere voor het hogere genomen. Offermaterie was de mens, wanneer de natie zich door een harer leden deed vertegenwoordigen[377]; de vogel, wanneer slechts de menselijke ziel in het geding was[378]; het reukwerk in het proces om sacraal belang[379]; het dier in het proces, waarin het leven der partijen op het spel stond[380]; het kleed in het gerechtelijke tweegevecht[381]. Waren de partijen niet met het leven, slechts met het vermogen aansprakelijk, men volstond met een geldelijk offer[382]. De substitutie had met dit laatste de grens harer mogelijkheden bereikt. Geld is een soortelijk goed, en daardoor onbegrensd[383].

De stringente procesformule en de ter adstructie op haar volgende slachting verhielden zich tot elkander als het Woord tot de Idee, als de

371. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 149, noot 1049 (voeg toe: Procl., Comment. in Platon. Rempubl., p. II 170 (Kroll).
372. Aristoph., Vesp., 860–890.
373. Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 57, noot 663; deel LVII, Leiden, 1976, blz. 331, noot 2187.
374. Numer., XVI 17, 35; hieronder, blz. 57.
375. Zie noot 538.
376. Een voorbeeld van de symboliek der samengestelde eenheid bij Servius, Comment. in Vergil., Aen., IV 374: Het huwelijk werd te Rome naar oude stijl gesloten, doordat een schaap geslacht werd en zijn huid over twee naast elkander geplaatste zetels werd uitgespreid. Daarop zetten zich bruidegom en bruid.
377. Zie noot 486. Voor de hier volgende noten, 378–383, vgl. Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 62, noot 720–726.
378. Zie noot 105, 106.
379. Zie noot 489, 493–495, 499.
380. Oudste voorbeeld: I Kon., XVIII 23, hieronder, blz. 59.
381. Oudh. Med., deel LIX–LX, Leiden, 1979, blz. 300, noot 30.
382. Zie noot 509–512, 630–649.
383. Zie noot 644.

definitie tot het symbool. Woord en definitie hebben in de dynamische orde boven Idee en symbool voorrang, maar in de statische orde is het omgekeerde het geval. Het prentenboek gaat in de historische ontwikkeling vooraf aan het boek. Jahwe zegde Abram het erfelijke bezit van het land Kanaän toe. En Abram, door de goddelijke toezegging maar half overtuigd, zeide: ,,Mijn here Jahwe! Waarbij zal ik weten, dat ik het erfelijk bezitten zal?''[384] Jahwe deed hem een offer brengen en ging als vurige fakkel door de delen heen[385]. De handeling wordt in de tekst verbondsluiting genoemd[386]. Bij een bewijsvoering van enige importantie ontbrak in de oudheid de slachting wel nimmer. De staande uitdrukking bij het aangaan van een verbintenis was כרת ברית[387], bij eedsaflegging *ὅρκια τέμνειν*[388].

Het proces werd veelal collectief gevoerd. Eiser en gedaagde deden zich bijstaan door hun familieleden en vrienden, de eedhelpers van het oudvaderlandse recht[389]. De symboliek van het verbond was in het offer in beginsel aanwezig[390]. Wie het lot zijns naasten wilde delen, kon zich boven de offerdelen met hem solidair verklaren. Eiser en gedaagde, op deze wijze bijgestaan, waren in de term, waarmede zij nog door ons worden betiteld, partij. In het proces met stringent woordgebruik moest worden volstaan met een simpele betuiging van adhaesie, ,,ik ook''[391], daar herhaling der formule een tweede proces geopend zou hebben. In het onder ede gevoerde proces konden eed en formule textueel worden herhaald. Een gedaagde voor de Heliaea, het Atheense gerechtshof, verweert zich aan het einde van de vijfde eeuw v. Chr. met de stelling, dat de eiser, wilde hij in zijn recht staan, hem een capitaal proces had moeten aandoen: ,,De getuigen (hier voor de Heliaea) getuigen onbeëdigd, terwijl zij dezelfde eed als gij hadden moeten afleggen en de offerdelen hadden moeten aanraken, alvorens tegen mij getuigenis af te leggen''[392].

Het eerste gedeelte van het proces, het proces voor het aangezicht van de Zonnegod, heeft in de loop der eeuwen dezelfde negatieve ontwikkeling

384. Genes., XV 8; Jubil., XIV 8; Phil. Jud., Quis Heres, 100; Idem, Quaest. in Genes., III 2.
385. Genes., XV 9-17; Jubil., XIV 9-17; Phil. Jud., Quaest. in Genes., III 3-15; Flav. Jos., Antiq., I 183-185.
386. Genes., XV 18; Jubil., XIV 18; Phil. Jud., Quis Heres, 313 *(διαθήκη)*; Idem, Quaest. in Genes., III 16.
387. Ps., L 5. Zo ook: Genes., XV 18, XXI 27, 32, XXVI 28, XXXI 44, enz. Zie noot 367.
388. Hom., Il., II 124, III 73, 94, 105, 252, 256, IV 155, XIX 191; Idem, Odyss., XXIV 483, enz.
389. *Sacramentales, consacramentales, coniuratores, compurgatores.* Voor de Griekse term, zie noot 273.
390. Jezus' Koningschap, blz. 12-17, § 2.
391. Mišn., Nāz., IV 1. Zie noot 632.
392. Antiph., Or., V 12. Zie noot 549.

doorgemaakt als de offerplechtigheid in het algemeen. Het verloor zijn transcendente karakter, daarmede zijn zelfstandigheid en werd herleid tot blote inleiding op het tweede, zich voor de menselijke rechter afspelende gedeelte. Wij kunnen deze ontwikkelingsgang nu schetsen. Het proces voor God bestond uit drie delen: 1° aanhef, 2° formules van eis en verweer, 3° adstructie. Al naar gelang der faze, waarin het verkeerde, in zijn oudere, transcendente, of in zijn jongere, immanente, waren deze verschillend van inhoud. De aanhef was in de oudere faze bede tot de Zonnegod als rechter, de waarheid te doen zegevieren; in de jongere bede tot de Zonnegod voor de menselijke rechter van de waarheid te willen getuigen[393]. De beide formules waren in de oudere faze in stringente bewoordingen gesteld, vingen in de jongere aan met de eed: ,,ik zweer'', waren niet in stringente bewoordingen gesteld, hadden wel een stringente inhoud. De stringente formule, tot de Zonnegod gericht, werd geacht de kracht van eed te hebben. De tot de menselijke rechter gerichte formule werd dat niet; aan haar inhoud moest door de eed het verbintelijke karakter worden verleend. De adstructie was in de oudere faze slachting, in de jongere de formule κατ' ἐξωλείας[394], waarbij de gesubstitueerde zichzelf, zijn huis en zijn nageslacht voor zijn waarachtigheid met het leven garant stelde. De formule sprak uit wat het symbool, de slachting, toonde. Haar termen gaven te verstaan, dat ook de slachting de gesubstitueerde zowel in zijn huidige, actuele, als in zijn toekomstige, potentiële staat trof.

§ 6 Het tweede gedeelte van het proces speelde zich af voor de rechter of voor het rechterlijke college, door de koning of de staat benoemd; partijen en rechters, mensen ditmaal onder elkander. Zij, die voor benoeming in aanmerking wensten te komen, aldus kunnen wij veronderstellen, waren bij de offerplechtigheid aanwezig geweest. Daar waren zij gekozen en daar ook hadden zij persoonlijk van de procesformules kennis genomen. Deze formules werden ter terechtzitting herhaald. De partijen spraken haar oudtijds ten tweeden male uit en lichtten haar toe[395], de griffier las haar in later tijd voor[396]. Nu volgden de pleidooien. De eiser sprak eerst, vervolgens de gedaagde; de eiser antwoordde met repliek en de gedaagde met dupliek[397]. Na deze vier uiteenzettingen te hebben aan-

393. Hierin wordt de inhoud van de eed gezien: Phil. Jud., Leg. Alleg., III 205; Idem, De Sacrif., 91; Idem, De Plantat., 82; Idem, De Decal., 86; Idem, De Spec. Legib., II 10; Cicer., De Offic., III 104.
394. Zie noot 540.
395. *Causae coniectio:* Leg. XII Tab., I 7; Gai., Inst., IV 15; Masur. Sabin., Incert. Sed. Fragm., 2 (p. 581, BREMER); Ps.-Ascon., Comment. in Cicer., Or. II in Verr., I 26.
396. Aristoph., Vesp., 894; Aeschin., Or., I 2. Vgl. Isae., Or., III 7, V 2, 4. Zie noot 582.
397. Egyptenaren: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 75, 6–7; Pap. Brits Museum, no. 10591, waartoe: E. SEIDL en B.H. STRICKER, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechts- →

gehoord, bewijzen te hebben gevorderd en de details te hebben onderzocht, was de rechter toe aan het vellen van zijn vonnis.

De bewijsmiddelen waren: de getuige, die persoonlijk, en het bewijsstuk[398], dat zakelijk getuigenis aflegde; de eed, die aan partijen en getuigen kon worden opgelegd of door deze worden aangeboden; en terzake der slaven de pijnlijke ondervraging. De getuige in de capitale zaak droeg verantwoordelijkheid voor de beklaagde en diens nageslacht[399], en deed het met zijn eigen leven en dat zijner kinderen[400]. De beëdiging geschiedde in dit geval met bloedige substitutie. Was op zijn getuigenis de onschuldige ter dood veroordeeld of ter dood gebracht, hij deelde diens lot, wanneer zijn valsheid werd ontdekt[401].

Het vonnis besloot het geding. De rechter sprak het staande uit[402]. Hij had weinig speelruimte. Zijn taak beperkte zich ertoe te verklaren welke beider bij het offer uitgesproken formules waar was, welke onwaar[403]. Het vonnis, zoals het in de Egyptische teksten is overgeleverd, is stereotyp: *m3ʿ.tj A, ʿḏ3 B,* „A is te recht, B is ten onrechte"[404]. De rechterlijke uitspraak impliceerde de doodstraf voor de afgewezene. Deze was meinedig bevonden[405] en had in het offer de dood bij voorbaat aanvaard. Gedood werd ter verzoening Gods[406]. Bleek echter ter terechtzitting, dat de onrechtmatige daad in onschuld was begaan, bij voorbeeld in dwaling of onder dwang, de doodstraf werd wel voltrokken, maar aan een substituut[407]. De Stoïcijnen geven de theoretische structuur dezer procedure

← geschichte, Romanistische Abteilung, deel LVII, Weimar, 1937, blz. 272–308; Oudh. Med., N. R., deel XXVI, Leiden, 1945, blz. 36–52. Grieken: Antiph., Or., II a–d, III a–d, IV a–d; Demosth., Or., XXVII–XXVIII, XXX–XXXI. Vgl. Antiph., Or., V 13, VI 14; Demosth., Or., XXIII 69, XLIII 8, XLVIII 51. Romeinen, onduidelijk: Leg. XII Tab., I 7; Gai Inst., IV 15.

398. Joden: Exod., XXII 12 (13); Amos, III 12. Romeinen: Quintil., Inst. Or., VI 1, 30, 48.
399. Mišn., Sanhedr., IV 5.
400. Joden: Ev. Matth., XXVII 25; vgl. Mišn. Sanhedr., III 2. Grieken: zie noot 540. De rechter evenzo, Joden: Handel., V 28.
401. Deut., XIX 18–19; Susann., 62; Mišn., Makk., I 6.
402. Tōs., Sanhedr., VI 2.
403. Zie noot 553, 572, 664.
404. Erman-Grapow, Wörterbuch, deel I, blz. 241, noot 7; deel II, blz. 18, noot 12, blz. 19, noot 2, blz. 21, noot 5. Zo nog het in noot 397 vermelde procesprotocol van Pap. Brits Museum, no. 10591, recto, II 15–16, VI 11–12. Zie noot 133, hierboven.
405. Zie noot 581.
406. Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 56, noot 649; deel LV, Leiden, 1974, blz. 166, noot 1275; deel LVII, Leiden, 1976, blz. 320, noot 2018.
407. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 166, noot 1274. In juridische context, elders, Egyptenaren: Philostr., Vit. Apollon., VI 5. Joden: Deut., XXI 1–9; waartoe Oudh. Med., ibid., blz. 129, noot 826–827. Grieken: Aeschyl., Eumen., 282–283; Eurip., Iphig. Taur., 1223–1224; Demosth., Or., XXIII 72. Romeinen: Leg. Reg., Numa, no. 13 (Bruns); Leg. XII Tab., VIII 24.

aan. Het oordeel *(ἀξίωμα)*, zeggen zij, is datgene, wat waar is of vals[408]. Alle zonden zijn aan elkander gelijk[409]. Op alle zonden staat dezelfde straf, de doodstraf[410]. Het vonnis werd in geval van collegiale rechtspraak door de rechters onder hoofdelijke stemming vastgesteld, echter zonder voorafgaand onderling overleg[411]. Ook in zijn tweede, profane gedeelte was het proces op God gericht en verticaal gebonden. Zomin als de partijen[412] mochten de rechters zich zijdelings laten beïnvloeden.

De terechtstelling werd bijgewoond door de eiser[413] en door de belastende getuigen[414]. Het vonnis en de namen dezer laatsten werden geproclameerd[415]. Eiser en getuigen legden de hand op het hoofd van de veroordeelde[416] en wierpen, in geval van steniging, de eerste steen[417].

De handoplegging had in de oudheid twee verschillende betekenissen. Zij was geste van identificatie of geste van onderwerping; het eerste vooral bij de Joden, het tweede, waarover zo dadelijk meer[418], vooral bij de Romeinen. Identificatie geschiedde bij contact, evenzeer door handoplegging als door handonderlegging, en betrof het levende individu. Tot identificatie van een voorwerp ging men anders te werk. De tyran van Samus, Polycrates, wijdde het eiland Rhenea aan de op het daarnaast gelegen eiland Delus vereerde god Apollo door tussen beide over de zeestraat een ketting te spannen[419]. De bewoners van Ephesus vereerden de godin Artemis en wijdden hun stad aan haar door haar tempel met een koord aan de stadsmuur te binden[420]. Cylon en de zijnen, die gepoogd hadden zich van de macht te Athene meester te maken, werden op de Acropolis belegerd en stelden zich onder de bescherming der stadsgodin door zich met een koord aan haar beeld vast te hechten[421].

408. Chrysipp., fr. II 193, 197, 952 (VON ARNIM); Stoic., fr. II 166, 180 (16), 182, 186, 187, 188, 192, 194, 195, 196, 198, 201, 215, 218 (IDEM).
409. Zeno, fr. I 224; Pers., fr. I 450; Chrysipp., fr. III 527; Stoic., fr. III 468, 531, 532, 533. Alles naar VON ARNIM.
410. Joden: Phil. Jud., Hypoth., apud Euseb., Praep. Evang., VIII 7, 2; Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 302, noot 1737, blz. 320–321, noot 2017–2021. Grieken: Lycurg., Or., I 65; Plut., Sol., 17. Romeinen: Ulpian., in Digest., L 16, 131, 1.
411. Aristot., Polit., 1268b.
412. Zie noot 274.
413. Demosth., Or., XXIII 69.
414. Martyr. Is., V 2.
415. Mišn., Sanhedr., VI 1.
416. Levit., XXIV 14; Susann., 34. Volgens de versie van deze laatste tekst in de Septuaginta, niet echter in die van Theodotion, deden dat ook de rechters. Vgl. Handel., V 28, en noot 488, hieronder.
417. Deut., XIII 10 (9), XVII 7; Ev. Joh., VIII 7; vgl. Handel., VII 58.
418. Zie noot 618.
419. Thucyd., Hist., I 13, 6, III 104, 2. Vgl. Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 73.
420. Herod., Hist., I 26.
421. Plut., Sol., 12.

De profeet Elisa legde zijn handen op die van de koning van Israël, Joas, die zijn hulp had ingeroepen, en deed hem pijlen afschieten op de vijanden zijns rijks, de Syriërs in het oosten, tot symbolische vernietiging[422]. De priester te Jeruzalem legde zijn handen onder die van de leek, wanneer deze persoonlijk zijn gave aan het altaar mocht aanbieden[423]. Tijdens het *aśwamedha,* het plechtigste der Indische offers, werd het als substituut gekozen paard voorgeleid door de offerpriester, die het bij de staart vasthield en gevolgd werd door de overige priesters en de koning zelf, op een rij lopend en hun voorman bij de slip van het kleed grijpend[424]; zij allen, het paard incluis[425], waren met elkander identiek en offerden als één man. Het meest voorkomende geval der handoplegging was bij zegening of inzegening. De Joodse vader of grootvader legde daarbij zijn hand op het hoofd van zijn kind of kleinkind[426]. De leermeester deed het aan zijn leerling en ambtsopvolger[427], de profeet aan de kinderkens[428], de geneesheer aan de zieke[429]. Na de verheffing van Numa Pompilius tot koning van Rome legde de fungerende Augur zijn hand op diens hoofd en verrichtte in deze houding het gebed tot Jupiter[430]. De Germaanse koning Odin legde de door hem ten strijde uitgezonden soldaten de hand op het hoofd, waarna dezen zich als onoverwinnelijk beschouwden[431]. Daarentegen bracht de handoplegging door de gesubstitueerde, op de kop van het door hem als substituut ten offer gekozen dier, aan dit laatste de dood[432]. Het werd onmiddellijk na de geste geslacht.

De hand werd – het blijkt uit de voorbeelden – op- of ondergelegd door de hogergeplaatste in de geestelijke hiërarchie, als de priester[433], de

422. II Kon., XIII 16-17.
423. Mišn. Sōṭ., III 1; Talm. Babl., Qidd., 36b; Idem, Menāḥ., 61b, 62a; Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 178, noot 1454.
424. Aśwamedha, no. 434, 494 (Dumont).
425. Vgl. Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 50, noot 4; Idem, deel LV, Leiden, 1974, blz. 135, noot 871.
426. Genes., XLVIII 14, 17, 18.
427. Numer., XXVII 18, 23; Deut., XXXIV 9; Mišn., Sanhedr., IV 4; Tōs., Sanhedr., I 1; Midr. Sifr. in Numer., 140; Handel., VI 6, VIII 17, 18, 19, XIII 3, XIX 6; I Tim., IV 14, V 22; II Tim., I 6; Hebr., VI 2.
428. Ev. Matth., XIX 13, 15; Ev. Marc., X 16.
429. Joden: Ev. Matth., IX 18; Ev. Marc., V 23, VI 5, VII 32, VIII 23, 25, XVI 18; Ev. Luc., IV 40, XIII 13; Handel., IX 12, 17; zie noot 442. Indiërs: Mahābhārata, XV 7, 1-6.
430. Liv., Ab Urb. Cond., I 18, 8-10.
431. Snorri Sturluson, Heimskringla, Ynglinga Saga, 2.
432. Exod., XXIX 10, 15, 19; Levit., I 4, III 2, 8, 13, IV 4, 15, 24, 29, 33, VIII 14, 18, 22, XVI 21; Numer., VIII 12 (waartoe: Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 189, noot 1626); II Chron., XXIX 23; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 198, 202-204; Flav. Jos., Antiq., IX 268; Mišn., Jōm., III 8, IV 2, VI 2; Idem, Bēṣ., II 4; Idem, Ḥāg., II 2; Idem, Sanhedr., I 3; Idem, Menāḥ., V 7, X (IX) 7-9; Idem, Temūr., III 4; Idem, Kēl., I 8; Idem, Negāᶜ., XIV 8.
433. Zie noot 423.

profeet[434] of de waarzegger[435]; in de wereldlijke, als de rechter[436], de leermeester[437], de geneesheer[438]; in de natuurlijke, als de vader of de grootvader[439]; in de symbolische, als de gesubstitueerde bij offer[440] en de getuige[441]. De geste werd ten overstaan van de Zonnegod verricht en onder beroep op diens genade. De hogergeplaatste, die haar verrichtte, bemiddelde. Hij was in de optiek van de Zonnegod met de lagergeplaatste identiek, hij was het in de optiek van de lagergeplaatste met de Zonnegod. Er waren slechts twee posities: die van de Zonnegod enerzijds, als wedergegeven door de hiëroglyphe 𓇼, de zonneschijf met haar in handen eindigende stralen, waarmede zij het zijn nederzendt en distribueert, vervolgens ook weder terugneemt[442]; die der onder de zonnestraling liggende aarde anderzijds. Het nederwaarts gezonden zijn was het leven, door de middelaar afgesmeekt ten behoeve van de met hem geïdentificeerde; in het proces het leven van eiser en gedaagde, onder handoplegging afgesmeekt door de rechter[443]. Het teruggenomen zijn was het leven desgenen, die, onrechtvaardig zijnde, door de Zonnegod daarvan werd beroofd[444]. De handoplegging door de eiser en de belastende getuige in het capitale proces identificeerde hen, tegen hun zin en passief, met de veroordeelde. Was deze schuldig, hij was hun substituut en zijn terechtstelling raakte hen niet[445]. Bleek hij achteraf ten onrechte veroordeeld, hij trok hen, krachtens de identificatie, in de dood mede[446].

De Zonnegod wreekt zich op zijn vijanden, wanneer hij aan de horizon oprijst[447]. Hij straft bij dag[448]. De menselijke rechter kwam later. Maar had hij zijn vonnis geveld, de terechtstelling volgde direct daarna[449], op

434. Zie noot 422, 428.
435. Zie noot 430.
436. Zie noot 443.
437. Zie noot 427.
438. Zie noot 429.
439. Zie noot 426.
440. Zie noot 432.
441. Zie noot 416.
442. De Geboorte van Horus, blz. 215–217, § 49. Handoplegging door God: Ps., CXXXIX 5; Openb., I 17. Symboliek: Phil. Jud., De Spec. Legib., I 202.
443. Job., IX 33. Bij de beëdiging?
444. Voor het offerdier, vgl. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 134–135, noot 866–868.
445. Vgl. Phil. Jud., De Spec. Legib., I 202–204.
446. Zie noot 401.
447. Egyptenaren, de Zonnegod, Apophis overwinnend in de morgenschemering: De Geboorte van Horus, blz. 288, noot 3110. Joden: Genes., XIX 23; Exod., XIV 24, 27; Numer., XVI 19 (zie noot 487); Jon., IV 8; Nah., III 17; Phil. Jud., Quaest. in Genes., IV 51; vgl. Ps., CI 8. Grieken: vgl. Hom., Il., VIII 1.
448. Schol. in Hom., Il., XIX 258: bij het leven. De Erinyen na de dood.
449. Dinarch., Or., II 3. Proces van Jezus: Ev. Matth., XXVII 26; Ev. Marc., XV 15; Ev. Luc., XXIII 25; Ev. Joh., XIX 16.

het ogenblik van zonsondergang[450]. Aan het einde des daags verslaat de Zonnegod zijn vijand, de cosmische draak Apophis[451]. Hij gaat daarop zelf de dood in en treedt in de nacht, de moeder der wereld[452], van waaruit hij, en in zijn gevolg de zielen dergenen, die met hem heengingen, de volgende morgen zal worden wedergeboren. Des nachts executeerde men in de rechtstaat niet[453]. Van verschuiving tot de kalenderdag zelf, waarop het misdrijf gepleegd was, week-, maand- of jaardag, zijn mij geen voorbeelden bekend. De terechtstelling geschiedde in de open lucht, onder het oog van de Zonnegod[454], die op deze wijze zijn wraak aan zijn vijand koelde. Men begaf zich daartoe buiten de stadspoort[455]. Alternatieven waren terechtstelling ter plaatse van het misdrijf[456], tot verzoening der aldaar beledigde Aarde[457], en terechtstelling op het graf van de door de veroordeelde vermoorde[458]. De veroordeelde werd tijdens zijn bestraffing vervloekt en bespot[459]. Zijn lijk bleef de gehele dag ter plaatse en werd na

450. Joden: Talm. Babl., Mōᶜ. Qāṭ., 14b; idem, Sanhedr., 46b. Grieken, proces van Socrates: Plat., Phaed., 61e, 89c, 116e; Olympiod., Comment. in idem, I 17. Zie noot 111.
451. De Maat der Dingen, blz. 27, noot 199; vgl. De Oorsprong van het Romeinse Circus, blz. 18, noot 127. Indiërs, de draak Wṛtra: Mahābhārata, V 10, 34.
452. Camephis, blz. 72, noot 629.
453. Senec., De Ira, III 19, 2. Wel te Sparta: Herod., Hist., IV 146; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., IV 6, ext. 3.
454. Egyptenaren: vgl. Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 30, noot 392, blz. 31, noot 394. Joden: Numer., XXV 4; I Sam., XV 33; II Sam., XXI 9; II Reg., XXI 6, 9, 13 (LXX); Phil. Jud., De Somn., I 88–91; Idem, De Spec. Legib., III 152. Perzen: vgl. Plut., Artox., 29.
455. Joden: Levit., XXIV 14; Numer., XV 35–36; Deut., XVII 5, XXII 24; I Kon., XXI 13; Flav. Jos., Bell. Jud., IV 360; Ev. Joh., XIX 20; Handel., VII 58; Hebr., XIII 12. Grieken: Plat., Leg., 855c; Dio Chrysost., Or., XXXI 122; Romeinen: Plaut., Mil. Glor., 359; Liv., Ab Urb. Cond., I 26, 11. Buiten de huisdeur, Joden: Deut., XXII 21.
456. Egyptenaren: Sarcoph., V 128a *(Ndj.t);* Diod. Sic., Bibl. Hist., I 21, 4 *(Ἀνταίου Κώμη);* vgl. Erman-Grapow, Wörterbuch, deel II, blz. 367, noot 15. Joden: Deut., XXI 1–9; I Kon., XXI 19; II Kon., IX 26; Flav. Jos., Antiq., VIII 361, IX 119, XIII 314–318. Perzen: Herod., Hist., VII 88. Grieken: II Machab., IV 38. Romeinen: Callistr., in Digest., XLVIII 19, 28, 15; Vulcac. Gallic., Avid. Cass., 4, 2.
457. Joden: Numer., XXXV 33; Jubil., VII 33, XXI 19; Phil. Jud., De Spec. Legib., III 150. Vgl. Targ. Ps.-Jon., in Deut., XXI 23; Apoc. Mos., XL 4–5 (?). Grieken: Aeschyl., Choeph., 48, 66–70, 400–402. Romeinen: Vergil., Aen., III 60. Vgl. Oudh. Med., deel LVI, Leiden, 1975, blz. 73, midden. De schuldige gedood met het wapen, waarmede hij gedood heeft. Joden: Jubil., IV 32.
458. Egyptenaren: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 88, 5; Philostr., Vit. Apollon., VI 5; Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 177, noot 1437. Grieken: Plat., Leg., 872b.
459. Martyr. Is., V 2; Ev. Matth., XXVII 39–44; Ev. Marc., XV 29–32; Ev. Luc., XXIII 35–39. Onrein: Dio Cass., Hist. Rom., VI, fr. 7, 21, 9 (Zonaras).

zonsondergang begraven[460]. Op zijn graf werd door het Sanhedrin een zware steen gelegd[461].

Op het strafrecht zij hier slechts ingegaan in zoverre als het op de volgende bladzijden ter sprake komt. De straf, de doodstraf, had haar eigen symboliek. Het prototype der steniging[462] was de daad van de Zonnegod, die bij de schepping der wereld de uit het oerwater oprijzende cosmische draak onder een steen verpletterde[463]. De steniging zelf was prototype van de ballotage, zij stelde de burgerij in staat actief, anonym en collectief aan de terechtstelling van de veroordeelde deel te nemen. Het prototype van het levend-begraven[464] was embryologisch. De aarde is de moederschoot, waaruit de mens voortkomt en waartoe hij terugkeert[465]. In deze straf was de vergeving ingebouwd, in de dood door haar gebracht de wedergeboorte. De wedergeboorte in deze zin is prototype geweest van de door het moderne strafrecht nagestreefde karakterverbetering.

Het in het bovenstaande beschreven proces is het oudste proces, dat zich vooralsnog uit de rechtsbronnen laat reconstrueren. Het had de in stringente bewoordingen gestelde formules van eiser en gedaagde ten grondslag; rechters, partijen en getuigen prentten zich deze in. De handeling verliep snel en was op zijn laatst in de middag afgelopen. Een geheel nieuwe tijd brak aan, toen met de aanstelling van griffiers de schriftelijkheid de procesvoering binnendrong. De griffier legde de beide processuele formules schriftelijk vast[466]. De Egyptenaren vanaf onbekende datum[467] en de Grieken vanaf de aanvang van de vierde eeuw v. Chr.[468] deden de partijen zelf hun conclusies schriftelijk inreiken. In het westen, bij de Romeinen, kwam het zover niet, maar de schriftelijkheid drong langs andere weg ook daar binnen. De praetor vormde in de gevallen, waarin op wettelijke wijze niet geprocedeerd kon worden, een beroep op

460. Joden: Deut., XXI 22-23; Joz., VIII 29, X 26, 27; Phil. Jud., De Spec. Legib., III 152; Flav. Jos., Bell. Jud., III 377 (zelfmoordenaar), IV 317; Idem, Antiq., IV 202, 264; Mišn., Sanhedr., VI 4, 5; Targ. Ps.-Jon., in Deut., XXI 23. Proces van Jezus: Ev. Matth., XXVII 57; Ev. Marc., XV 42; Ev. Joh., XIX 31.
461. Joden: Mišn., ᶜĒdūj., V 6; Talm. Babl., Mōᶜ. Qāṭ., 15a; Mass. Semāḥ., V 11; vgl. Joz., VIII 29; I Hen., X 5, LIV 5. Grieken: Apollod., Bibl., I 5, 3, II 5, 12; vgl. Plat., Leg., 873b.
462. Zie noot 417.
463. De Geboorte van Horus, deel IV, § 87; hierboven, noot 461.
464. Zie noot 479-481, 489.
465. De Geboorte van Horus, blz. 139-143, § 39. De landverrader mocht niet in Attica worden begraven: Thucyd., Hist., I 138, 6; Xenoph., Hellen., I 7, 22; Lycurg., Or., I 113, 115; Hyperid., Or., I 20, IV 18; vgl. Schol. Patm., in Demosth., Or., XXIII 71.
466. Zie noot 396.
467. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 75, 6-7.
468. Vgl. A.R.W. Harrison, The Law of Athens,, Oxford, 1968-1971, deel II, blz. 98-99.

hem werd gedaan en hij improvizeren mocht, het *sacramentum* van het wettelijke proces om tot het *iudicium* van het formulierenproces en gaf dit laatste daarmede zo al niet schriftelijke structuur, dan toch schriftelijke grondslag[469]. Het is mede ten gevolge dezer ontwikkeling geweest, dat het transcendente gedeelte van het proces ten opzichte van het immanente achterop is geraakt en tenslotte tot een simpele zegenbede werd herleid. Het schriftelijke document bleek beter controleerbaar en daardoor meer betrouwbaar dan het gesproken woord. Het bezat mogelijkheden tot verspreiding in tijd, plaats en aanwending, die dit laatste geheel miste.

§ 7 De Grieken staken in het jaar 631 v. Chr. over naar de noordkust van Africa, veroverden het vruchtbare land op de inheemse Libyers en stichtten daarin de stad Cyrene. De hoogvlakte van het sedertdien aldus genaamde Cyrenaïca vormt als het ware een eiland, aan de noordelijke zijde begrensd door de Middellandse Zee, aan de drie overige zijden omringd door een eindeloze en nagenoeg ondoordringbare woestijn. Hoewel van hen gescheiden door de zee, waren de Grieken in feite de naaste naburen der Libyers; het was aan deze omstandigheid, dat zij hun succes dankten. Cyrenaïca behoorde vanouds tot de invloedssfeer der Egyptenaren. De aanspraken dezer laatsten werden problematisch, toen in het jaar 814 v. Chr. de Phoeniciërs, die reeds lang daarvoor met de Libyers overzeese en tegen Egypte gerichte betrekkingen onderhielden, op dezelfde kust meer naar het westen de stad Carthago stichtten. De Phoeniciërs kwamen hier weldra tot grote macht en van dat ogenblik af moet Cyrenaïca de beide mogendheden tot twistappel zijn geweest.

De Grieken, eenmaal gezeteld, hadden zich naar beide zijden te dekken. Zij sloten met de Egyptenaren en de Carthagers overeenkomsten af tot bepaling der wederzijdse grenzen. De natuurlijke gesteldheid van het land wees partijen de weg. De Grieken eisten de vruchtbare hoogvlakte voor zich op en lieten de woestijn welwillend aan de anderen over. De hoogvlakte ligt besloten tussen twee insnijdingen in de kust, ten oosten de huidige Golf van Solloem, ten westen de Grote Syrte. Aldaar kwamen de staatsgrenzen te liggen.

De grens met Egypte was, voorgaande aan alle overeenkomst, gewapender hand bepaald. De kolonizatie was, gelijk elders door mij uiteengezet[470], de Grieken mogelijk gemaakt door de Libyers in de oase Jupiter-Ammon[471], die sedert vele eeuwen de Egyptenaren als erfvijanden beschouwden en in een conflict met pharao Apriës de Griekse zijde hadden

469. Zie noot 673.
470. Oudh. Med., deel XLVIII, Leiden, 1967, blz. 38, noot 1; deel LVI, Leiden, 1975, blz. 71–73.
471. Aldus op dat ogenblik natuurlijk nog niet geheten. De oorspronkelijke, Libyse naam is onbekend. De huidige Arabische, Sīwa, kan op hem teruggaan.

gekozen[472]. De oase werd dus in het rijk der Cyrenaeërs opgenomen[473], en daar de woestijn verder niets bood dan alleen haar kustlijn, werd de grens van haar uit naar het noorden, naar Catabathmus, het huidige ᶜAqabat-as-Solloem, getrokken. Catabathmus zelf behoorde nog tot Cyrenaïca[474], het Egyptische territoir begon onmiddellijk ten oosten daarvan. De eerste en meest westelijke Egyptische stad volgde op ongeveer 210 km afstand en was Paraetonium[475], het huidige Marsa Maṭroeḥ.

De grens met Carthago werd eveneens bevochten, maar moest, toen een militaire beslissing uitbleef, bij overeenkomst worden bepaald. Zulks geschiedde; en de wijze, waarop het geschiedde, trof de verbeelding van het nageslacht. Drie antieke auteurs vermelden de details, wier woorden hier in vertaling volgen.

Sallustius, eerste eeuw v. Chr.: ,,Nu wij bij de behandeling van het staatsbelang der bewoners van Leptis[476] in deze streken gekomen zijn, lijkt het niet ongepast een edele en bewonderenswaardige daad van twee Carthagers te vermelden; de plaats brengt ons deze zaak in herinnering. Ten tijde, toen de Carthagers over het grootste gedeelte van Africa[477] regeerden, waren ook de Cyrenaeërs sterk en machtig. Tussen (de steden) beider (volken) lag een zandvlakte van eentonig aspect. Daar was noch rivier, noch berg om de grens te markeren; omstandigheid, die hen in een verbitterde en voortdurende onderlinge twist bevangen hield. Nadat menigmaal van beide zijden legers en vloten verslagen en op de vlucht gejaagd waren en zij elkander min of meer schaak gezet hadden, vervielen zij in de vrees, dat een derde partij hen, winnaars of overwonnenen, onverhoeds in staat van uitputting zou aanvallen[478]. Zij gingen dus een wapenstilstand aan en kwamen overeen, dat gezanten op een vastgestelde dag van tehuis zouden vertrekken. Daar waar zij elkander ontmoetten, zou de gemeenschappelijke grens der beide volken komen te liggen. Vanuit Carthago werden derhalve twee broeders, genaamd Philaeni, gezonden en deze spoedden zich over de weg. De Cyrenaeërs gingen langzamer. Of dit door nalatigheid of door toeval geschiedde, is mij niet bekend. Maar in deze streken veroorzaakt een storm niet minder dan op zee oponthoud. Want wanneer de wind in dit vlakke en alle vegetatie

472. Omtrent 570 v. Chr. Vgl. Herod., Hist., II 161, IV 159.
473. Lexic. Sud., sub voce *Βάττου σίλφιον;* Curt. Ruf., Hist. Alex. Magn., IV 7, 9; Mel., Chorogr., I 39; Plin., Nat. Hist., V 31, 49; Martian. Capell., De Nupt. Philol. et Merc., VI 672.
474. Polyb., Hist., XXXI 18, 9; Strab., Geogr., XVII 1,5,13, 3,22; Sallust., Bell. Iugurth., XIX 3; Mel., Chorogr., I 39–40; Plin., Nat. Hist., V 38; Itin. Anton. Aug., LXXI 7–8 (Cuntz); Oros., Hist. Adv. Pagan., I 2, 88.
475. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 31, 2; Flor., Epit., II 21, 9; Oros., Hist. Adv. Pagan., I 2, 8, VI 19, 13, 15.
476. Bij het huidige Ḥums in Tripolitanië, halverwege tussen de beide Syrten in gelegen.
477. Dwz. van de Africaanse noordkust.
478. In navolging der Grieken zelf.

ontberende land opsteekt, jaagt hij het zand met zulk een kracht van de grond op, dat hij er mond en ogen mede vult; door ontbrekend zicht komt men dan niet verder. Toen de Cyrenaeërs dus bemerkten, dat zij een weinig te laat waren en vreesden bij terugkeer voor hun mislukking gestraft te zullen worden, beschuldigden zij de Carthagers ervan voortijdig van huis vertrokken te zijn, en zij zochten twist, daar zij alles liever deden dan overwonnen af te trekken. Doch toen de Carthagers hun om een nieuwe overeenkomst vroegen, mits billijk, stelden de Grieken hen voor de keus, hetzij zich levend te laten begraven ter plaatse, waar zij voor hun volk de grens bepaald wensten te zien, hetzij hen (Grieken) onder hetzelfde beding te laten doortrekken tot waar zij (Grieken) dat wilden. De Philaeni namen de overeenkomst aan en offerden zichzelf op voor hun land; zij werden levend begraven. De Carthagers wijdden aldaar altaren aan de Philaeni, gebroeders, en gaven hun tehuis nog andere eerbewijzen''[479].

Valerius Maximus, omtrent het begin onzer jaartelling: ,,Toen Carthago en Cyrene in een hardnekkige strijd verwikkeld waren over hun grens, besloot men tenslotte op hetzelfde ogenblik van wederszijden jongelingen af te zenden en de plaats, waar zij elkander treffen zouden, als grens beider volken aan te nemen. Twee broeders echter, Carthagers van name Philaeni, schonden deze overeenkomst; door voor de gestelde tijd te vertrekken en zich te beijlen wonnen zij veel terrein. Toen de Cyreense jongelingen dit bemerkten, beklaagden zij zich lang over het bedrog en poogden tenslotte het onrecht te delgen door een smartelijk voorstel. Want zij zeiden, dat zij bereid waren de (plaats als) grens te erkennen, indien de Philaeni zich hier levend wilden laten begraven. Maar de uitslag beantwoordde niet aan hun verwachting, want de Philaeni leverden zichzelf onmiddellijk tot levend-begraving aan hen uit. Daar dezen de grenzen van hun vaderland liever verwijd zagen dan hun eigen leven verlengd, mogen zij vredig daar rusten, waar zij met hun schimmen en beenderen het Punische rijk uitbreiding gaven''[480].

Pomponius Mela, eerste eeuw onzer jaartelling: ,,De altaren zelf ontlenen hun naam aan de Philaeni, gebroeders, onder overeenkomst door Carthago tegen de Cyrenaeërs uitgezonden ten einde de oorlog te beeindigen, die reeds sedert lange tijd en met grote nederlagen beider partijen inzake de grenzen gevoerd werd. Nadat men zich niet gehouden had aan de afspraak, dat de grenzen daar gelegd zouden worden, waar gezanten, op een bepaalde tijd van wederszijden uitgezonden, elkander treffen zouden, lieten deze laatsten, onder het nieuwe beding, dat al wat hierbinnen gelegen was aan (hun) volk zou toebehoren, zich aldaar levend begraven. Een nobele en gedenkwaardige daad!''[481]

479. Sallust., Bell. Iugurth., LXXIX.
480. Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., V 6, ext., 4.
481. Mel., Chorogr., I 38.

In de meest zuidelijke uithoek van de Grote Syrte ligt het plaatsje Al-Agheyla[482], over land ± 1525 km van Carthago en ± 525 km van Cyrene verwijderd. In de onmiddellijke nabijheid daarvan, iets meer naar het westen[483] en aan de kust[484], moet het graf der Philaeni gelegen zijn, tot heden niet teruggevonden. De Carthagers hadden drie keer zo ver te gaan als de Grieken. Met alle respect voor de overlevering zij gezegd, dat, voor zover het de bepaling der wederzijdse grens betreft, van een blik op de landkaart meer kracht van overtuiging uitgaat dan van haar. De grens werd naar alle waarschijnlijkheid gekozen, die oorspronkelijk het Egyptische rijk van het Carthaagse scheidde. Na het debacle onder Apriës herstelde diens opvolger Amasis het Egyptische gezag over Cyrenaïca[485]. En daarbij bleef het onder de regering der Perzen en die der Ptolemaeën, totdat in 74 v. Chr. de Romeinen het land annexeerden.

Toen het geschil niet in der minne geschikt kon worden, werd de beslissing geforceerd met een formele procedure. De gezanten stelden zich met hun leven aansprakelijk en beide partijen schoven elkander het offer toe. Het werd tot teleurstelling der Grieken door de Carthagers aanvaard. Daarmede was het bewijs geleverd en het geschil beslecht. De onderhandeling geschiedde bij substitutie; de gezanten substitueerden het Carthaagse volk[486]. Het nagestreefde prototype was de beslissing door deze volken zelf met de wapenen in de hand bevochten. De negatieve gevolgen daarvan werden niet langer aanvaardbaar geacht.

§ 8 De Phoenicische litteratuur is te gronde gegaan; over de Phoenicische rechtsinstellingen is zo goed als niets overgeleverd. Daarvoor in de plaats kennen wij het recht van het aan de Phoeniciërs zo nauw verwante volk der Israëlieten tot in het detail; zij het, dat ook hierover de gegevens uit de oudere periode schaars zijn. Naast de passages over de Philaeni kunnen wij ter vergelijking twee andere passages leggen, ontleend aan de tekst van het Oude Testament.

De eerste betreft een geschil over het priesterschap, gevoerd tussen Mozes en de Levieten. De Levieten, waartoe Mozes zelf behoorde, bezaten priesterlijke staat, bekleedden echter niet de priesterlijke functie. Zij pogen deze laatste nu aan Mozes en de zijnen te ontrukken; de Israëlieten zijn zojuist op het slagveld teruggeslagen: ,,Korach nu, de zoon van Jizhar, zoon van Kohath, zoon van Levi, nam tot zich zo Dathan als Abiram, zonen van Eliab, en On, de zoon van Peleth, zonen van Ruben. En zij stonden op voor het aangezicht van Mozes, mitsgaders

482. Dwz. Al-ᶜUǧaila, ,,het Kalfje''?
483. Vgl. Strab., Geogr., III 5, 5.
484. Scyl., Peripl., 109; Anon., Stadiasm. Mar. Magn., 84.
485. Plut., Mulier. Virtut., 25 (p. 261, c–d).
486. Zie noot 377.

tweehonderd en vijftig mannen uit de kinderen Israëls, oversten der vergadering, de geroepenen der samenkomst, mannen van naam. En zij vergaderden zich tegen Mozes en tegen Aäron, en zeiden tot hen: ,,Het is te veel voor U! Want deze ganse vergadering, zij allen zijn heilig, en Jahwe is in het midden van hen. Waarom verheft gijlieden U over de gemeente van Jahwe?'' Als Mozes dit hoorde, zo viel hij op zijn aangezicht. En hij sprak tot Korach en tot zijn ganse vergadering, zeggende: ,,Morgen vroeg dan zal Jahwe bekend maken wie de zijne en de heilige is, die hij tot zich zal doen naderen; en wie hij verkoren zal hebben, die zal hij tot zich doen naderen. Doet dit: Neemt U wierookvaten, Korach en zijn ganse vergadering, en doet morgen vuur daarin, legt reukwerk daarop voor het aangezicht van Jahwe. En het zal geschieden, dat de man, die Jahwe verkiezen zal, die zal heilig zijn. Het is te veel voor U, gij, kinderen van Levi! Voorts zeide Mozes tot Korach: ,,Hoort toch, gij, kinderen van Levi! Is het U te weinig, dat de God van Israël U van de vergadering van Israël heeft afgescheiden om Ulieden tot zich te doen naderen; om de dienst van de tabernakel van Jahwe te bedienen en te staan voor het aangezicht der vergadering, om hen te dienen? Daar hij U en al Uw broederen, de kinderen van Levi, met U, heeft doen naderen, zoekt gij nu ook het priesterambt? Daarom gij, en Uw ganse vergadering, gij zijt vergaderd tegen Jahwe! Want Aäron, wat is hij, dat gij tegen hem murmureert?'' En Mozes schikte heen om Dathan en Abiram, de zonen van Eliab, te roepen. Maar zij zeiden: ,,Wij zullen niet opkomen! Is het te weinig, dat gij ons uit een land, van melk en honing vloeiende, hebt opgevoerd om ons te doden in de woestijn, dat gij ook Uzelven ten enenmale over ons tot een overheer maakt? Ook hebt gij ons niet gebracht in een land, dat van melk en honing vloeit, noch ons akkers en wijngaarden ten erfdeel gegeven. Zult gij de ogen dezer mannen uitgraven? Wij zullen niet opkomen!'' Toen ontstak Mozes zeer en hij zeide tot Jahwe: ,,Zie hun offer niet aan! Ik heb niet één ezel van hen genomen en niet één van hen kwaad gedaan''. Voorts zeide Mozes tot Korach: ,,Gij en Uw ganse vergadering, weest voor het aangezicht van Jahwe; gij en zij, ook Aäron, op morgen. En neemt een ieder zijn wierookvat en legt reukwerk daarin, en brengt voor het aangezicht van Jahwe een ieder zijn wierookvat, tweehonderd en vijftig wierookvaten; ook gij en Aäron, een ieder zijn wierookvat''. Zo namen zij een ieder zijn wierookvat en deden vuur daarin en leidden reukwerk daarin; en zij stonden voor de deur van de tent der samenkomst, ook Mozes en Aäron. En Korach deed de ganse vergadering tegen hen verzamelen aan de deur van de tent der samenkomst. Toen verscheen de heerlijkheid van Jahwe aan deze ganse vergadering[487].

487. Dwz. toen ging de zon op. Vgl. Numer., XVI 16: מחר; Idem, LXX: *αὔριον;* Flav. Jos., Antiq., IV 32: *πρωΐ.* Het gaat om het offer van Exod., XXX 7; waartoe Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 164, noot 1249.

En Jahwe sprak tot Mozes en tot Aäron, zeggende: ,,Scheidt U af uit het midden van deze vergadering en ik zal hen als in een ogenblik verteren!'' Maar zij vielen op hun aangezichten en zeiden: ,,O God! God der geesten van alle vlees! Een enig man zal gezondigd hebben, en zult gij U over deze ganse vergadering grotelijks vertoornen?'' En Jahwe sprak tot Mozes, zeggende: ,,Spreek tot deze vergadering, zeggende: ,,Gaat op van rondom de woning van Korach, Dathan en Abiram'' ''. Toen stond Mozes op en ging tot Dathan en Abiram, en achter hem gingen de oudsten van Israël. En hij sprak tot de vergadering, zeggende: ,,Wijkt toch af van de tenten dezer goddeloze mannen en roert niets aan van hetgeen hunner is, opdat gij niet misschien verdaan wordt in al hun zonden''. Zo gingen zij op van de woning van Korach, Dathan en Abiram, van rondom. Maar Dathan en Abiram gingen uit, staande in de deur hunner tenten met hun vrouwen en hun zonen en hun kinderkens. Toen zeide Mozes: ,,Hieraan zult gij bekennen, dat Jahwe mij gezonden heeft om al deze daden te doen, dat zij niet uit mijn (eigen) hart zijn. Indien dezen zullen sterven gelijk alle mensen sterven en over hen een bezoeking zal gedaan worden naar aller mensen bezoeking, zo heeft mij Jahwe niet gezonden. Maar indien Jahwe wat nieuws zal scheppen en het aardrijk zijn mond zal opendoen en verslinden hen met alles wat hunner is, en zij levend ter helle zullen nedervaren, alsdan zult gij bekennen, dat deze mannen Jahwe getergd hebben''[488]. En het geschiedde, als hij geëindigd had al deze woorden te spreken, zo werd het aardrijk, dat onder hen was, gekloofd. En de aarde opende haar mond en verslond hen met hun huizen en alle mensen, die Korach toebehoorden, en al de have. En zij voeren neder, zij en alles wat hunner was, levend ter helle; en de aarde overdekte hen en zij kwamen om uit het midden der gemeente. En het ganse Israël, dat rondom hen was, vlood voor hun geschrei; want, zeiden zij, dat ons de aarde misschien niet verslinde! Daartoe ging een vuur uit van Jahwe en verteerde die tweehonderd en vijftig mannen, die reukwerk offerden''[489].

De tweede passage betreft een geschil over de cultus in zijn geheel. Achab, koning van Israël, had de Phoenicische Baäl in zijn rijk ter verering gesteld. De aanhangers van Jahwe kwamen daartegen in het geweer. Hun woordvoerder, de profeet Elia, treft Achab op de weg; men is in tijd van droogte, de bevolking verkeert in ellende. ,,En Achab ging Elia tegemoet. En het geschiedde, als Achab Elia zag, dat Achab tot hem zeide: ,,Zijt gij die beroerder van Israël?'' Toen zeide hij: ,,Ik heb Israël niet beroerd, maar gij en Uws vaders huis, daarmede, dat gijlieden de geboden van Jahwe verlaten hebt en de Baäls nagevolgd zijt. Nu dan, zend heen, verzamel tot mij het ganse Israël op de berg Karmel, en de vierhonderd en

488. Getuigenis ten dode: Martyr. Is., V 2; Flav. Jos., Antiq., IV 40–50; Ev. Matth., XXVII 25. Zie noot 416.
489. Numer., XVI 1–35.

vijftig profeten van Baäl en de vierhonderd profeten van het bos, die van de tafel van Izebel eten''. Zo zond Achab onder alle kinderen Israëls en verzamelde de profeten op de berg Karmel. Toen naderde Elia tot het ganse volk en zeide: ,,Hoe lang hinkt gij op twee gedachten? Zo Jahwe God is, volgt hem na, en zo het Baäl is, volgt hem na!'' Maar het volk antwoordde hem niet één woord. Toen zeide Elia tot het volk: ,,Ik ben alleen, een profeet van Jahwe, overgebleven, en de profeten van Baäl zijn vierhonderd en vijftig mannen. Dat men ons dan twee varren geve en dat zij voor zich de ene var kiezen en die in stukken delen en op het hout leggen, maar geen vuur daaraan leggen; en ik zal de andere var bereiden en op het hout leggen en geen vuur daaraan leggen. Roept gij daarna de naam van Uw god aan en ik zal de naam van Jahwe aanroepen. En de god, die door vuur antwoorden zal, die zal God zijn''. En het ganse volk antwoordde en zeide: ,,Dat woord is goed''. En Elia zeide tot de profeten van Baäl: ,,Kiest gijlieden voor U de ene var en bereidt gij (hem) eerst, want gij zijt velen; en roept de naam Uws gods aan en legt geen vuur daaraan''. En zij namen de var, die hij hun gegeven had en bereidden (hem) en riepen de naam van Baäl aan van de morgen tot op de middag, zeggende: ,,O Baäl, antwoord ons!'' Maar er was geen stem en geen antwoorder. En zij sprongen tegen het altaar, dat men gemaakt had. En het geschiedde op de middag, dat Elia met hen spotte en zeide: ,,Roept met luider stem, want hij is een god; omdat hij in gepeins is, of omdat hij wat te doen heeft, of omdat hij een reize heeft; misschien slaapt hij en zal wakker worden''. En zij riepen met luider stem en zij sneden zichzelf met messen en met priemen naar hun wijze, totdat zij bloed over zich uitstortten. Het geschiedde nu, als de middag voorbij was, dat zij profeteerden, totdat men het spijsoffer zou offeren. Maar er was geen stem en geen antwoorder, en geen opmerking. Toen zeide Elia tot het ganse volk: ,,Nadert tot mij''. En al het volk naderde tot hem, en hij heelde het altaar van Jahwe, dat verbroken was. En Elia nam twaalf stenen, naar het getal der stammen van de kinderen Jacobs, tot welke het woord van Jahwe geschied was, zeggende: ,,Israël zal Uw naam zijn''. En hij bouwde met die stenen het altaar in de naam van Jahwe. Daarna maakte hij een groeve rondom het altaar naar de wijdte van twee maten zaads. En hij schikte het hout en deelde de var in stukken en legde (hem) op het hout. En hij zeide: ,,Vult vier kruiken met water en giet het op het brandoffer en op het hout''. En hij zeide: ,,Doet het ten tweede male''. En zij deden het ten tweede male. Voorts zeide hij: ,,Doet het ten derde male''. En zij deden het ten derde male, dat het water rondom het altaar liep; daartoe vulde hij ook de groeve met water[490]. Het geschiedde nu, als men het spijsoffer offerde, dat de profeet Elia naderde en zeide: ,,Jahwe, god van Abraham, Izak en Israël!

490. Normale offerpraktijk: vgl. De Maat der Dingen, blz. 21–22, noot 140–141.

Dat het heden bekend worde, dat gij God in Israël zijt en ik Uw knecht, en dat ik al deze dingen naar Uw woord gedaan heb. Antwoord mij, Jahwe, antwoord mij, opdat dit volk erkenne, dat gij, o Jahwe, die God zijt en dat gij hun hart achterwaarts omgewend hebt!'' Toen viel het vuur van Jahwe en verteerde dat brandoffer en dat hout en die stenen en dat stof, ja, lekte dat water op, hetwelk in de groeve was[491]. Als nu het ganse volk dat zag, zo vielen zij op hun aangezichten en zeiden: ,,Jahwe is God, Jahwe is God!'' En Elia zeide tot hen: ,,Grijpt de profeten van Baäl, dat niemand van hen ontkome''. En zij grepen ze, en Elia voerde hen af naar de beek Kison en slachtte hen aldaar. Daarna zeide Elia tot Achab: ,,Trek op, eet en drink, want er is een geruis van een overvloedige regen''. Alzo toog Achab op om te eten en te drinken, maar Elia ging op naar de hoogte van Karmel en breidde zich uit voorwaarts ter aarde; daarna legde hij zijn aangezicht tussen zijn knieën. En hij zeide tot zijn jongen: ,,Ga nu op en zie uit naar de zee''. Toen ging hij op en zag uit en zeide: ,,Er is niets''. Toen zeide hij: ,,Ga weder heen'', zeven maal. En het geschiedde op de zevende maal, dat hij zeide: ,,Zie, een kleine wolk, als eens mans hand, gaat op van de zee''. En hij zeide: ,,Ga op, zeg tot Achab: ,,Span aan en kom af, dat U de regen niet ophoude'' ''. En het geschiedde ondertussen, dat de hemel van wolken en wind zwart werd, en er kwam een grote regen; en Achab reed weg en toog naar Jizreël. En de hand van Jahwe was over Elia en hij gordde zijn lenden en liep voor het aangezicht van Achab heen, tot waar men te Jizreël komt''[492]. De macht der Phoeniciërs over Israël was gebroken.

Beide geschilderde processen zijn transcendent en geschieden bij godsoordeel. Het immanente gedeelte ontbreekt, het offer wordt onmiddellijk gevolgd door de terechtstelling. Er is geen menselijke rechter, er is ook geen rechterlijk vonnis; de partijen treden niet met het woord op, maar onder symbool. Zijn door de geschiedschrijver de historische feiten aldus bijgekleurd en gesyncopeerd, zij laten zich toch reconstrueren. Het geding heeft in beide gevallen dezelfde samenstelling. Het is tweeledig en bestaat enerzijds uit het offer, anderzijds uit de berechting. Terwijl in het geschil tussen Phoeniciërs en Cyrenaeërs de partijen, in de woestijn op elkander aangewezen, zelf recht spreken, geschiedt het hier door de volksvergadering, de naamloze schare der omstanders, die haar wil te kennen geeft bij acclamatie. Korach, Dathan en Abiram worden in werkelijkheid levend begraven, zoals de Philaeni. De vergadering op de Karmel is door de koning belegd en wordt door hem voorgezeten. Hij waakt over het belang van de staat, onthoudt zich overigens van inmenging, maar moet

491. De Zonnegod, niet de priester, ontsteekt het altaarvuur: Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 145, noot 1005. Men bezigde in later tijd een brandspiegel: Plut., Num., 9.

492. I Kon., XVIII 16-46; Flav. Jos., Antiq., VIII 335-346.

aan het vonnis, dat hem niet welgevallig geweest kan zijn, toch zijn sanctie verlenen.

Het offer is wederzijds en wordt gebracht bij substitutie. Mozes en de priesters van Baäl substitueren de fungerende priesterschap, Korach en de zijnen en Elia de partij van gelijkgezinden in oppositie. Zij allen offeren niet zichzelf, maar laten zich op hun beurt substitueren. Mozes en zijn tegenstanders brengen het reukoffer. De reuk, het stijgende pneuma, stelt de levensadem voor[493] en substitueert de mens als de bouwstof het gebouw, als de potentie de act[494]. De keuze van het reukoffer is bepaald door de aard van het geschil, dat over de bezetting van de priesterschap gaat. De priester is de rede, het volk is het lichaam der natie. In dit opzicht substitueert het reukoffer als de rede het lichaam[495], als de act de potentie. Elia en de priesters van Baäl brengen het dierlijke offer. De strijd door hen gevoerd is een strijd tussen twee autonome stelsels. Het dier substitueert de mens als het mindere het betere[496]. De partijen in de eerste passage offeren gelijktijdig. Zij stellen elkander op voet van gelijkheid, en het offer staat een veelheid van celebranten toe. De partijen in de tweede passage offeren na elkander; in de morgen de priesters van Baäl, in de namiddag Elia.

Hoewel de offers individueel gebracht worden, zijn de partijen collectief. Mozes handelt namens de fungerende priesterschap en de ,,oudsten van Israël'', Korach met de zijnen namens de ,,oudsten der vergadering, geroepenen der samenkomst''. De priesters van Baäl vormen een college en hebben officiële staat, de door hen beoefende cultus is die des konings. Elia is alleen en is leek, hij vertegenwoordigt in formele zin niemand. Hij werpt zich op voor het volk, dat hij echter, juist door het offer, voor zich winnen moet. De geschillen zijn van politieke aard, men strijdt over principes van staat. Dat komt ook tot uiting in het vonnis. De partijen verdelgen elkander[497]. Mozes speelt met de gedachte van individuele bestraffing der overwonnenen: ,,Een enig man zal gezondigd hebben, en zult gij U over deze ganse vergadering grotelijks vertoornen?'' Het resultaat is, dat Korach, Dathan en Abiram met hun vrouwen, zonen en kinderkens levend worden begraven, hun tweehonderd en vijftig partijleden individueel worden verbrand. De eerste straf, ontneming van zowel het leven als het voortleven, is de *damnatio memoriae*[498]; zij is de zwaardere.

493. Dit ter uitbreiding op het in de bewijsplaats van noot 495 gezegde.
494. Vgl. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 170, regel 11–13.
495. Ibid., blz. 164, noot 1239.
496. Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 57, noot 661.
497. Waartoe: Oudh. Med., deel LXI, Leiden, 1980, blz. 225–230, § 33.
498. Egyptenaren: Tractaat van Ramses II met Ḫattušili, Egyptische tekst, 32–36, § 17–18 (S. Langdon en A.H. Gardiner, The Journal of Egyptian Archaeology, deel VI, Londen, 1920, blz. 179–205); vgl. W. Spiegelberg, Recueil de Travaux Relatifs à la Philologie et à l'Archéologie Egyptiennes et Assyriennes, deel XXV, →

De twee behandelde passages zijn aan te vullen met een derde, die niet geheel van dezelfde strekking, doch nauw verwant aan haar is. Zij behandelt de regering van Uzzia, koning van Juda in de eerste helft van de achtste eeuw v. Chr., een vorst, die, in de woorden van de chroniekschrijver, deed wat recht was in de ogen van Jahwe. ,,Maar als hij sterk geworden was, verhief zich zijn hart tot verdervens toe en hij overtrad tegen Jahwe, zijn god; want hij ging in de tempel van Jahwe om te roken op het reukaltaar. Doch Azaria, de priester ging hem na en met hem de priesters van Jahwe, tachtig kloeke mannen. En zij wederstonden de koning Uzzia en zeiden tot hem: ,,Het komt U niet toe, Uzzia, aan Jahwe te roken, maar de priesteren, Aärons zonen, die geheiligd zijn, om te roken. Ga uit het heiligdom, want gij hebt overtreden en het zal U niet tot ere zijn van Jahwe, van God''. Toen werd Uzzia toornig, en het reukwerk was in zijn hand om te roken[499]. Als hij nu toornig werd tegen de priesteren, rees de melaatsheid op aan zijn voorhoofd, voor het aangezicht der priesteren, in het huis van Jahwe, van boven het reukaltaar. Alstoen zag de hoofdpriester Azaria op hem en al de priesteren, en ziet, hij was melaats aan zijn voorhoofd, en zij stietten hem met der haast van daar, ja, hij zelf werd ook gedreven uit te gaan, omdat Jahwe hem geplaagd had. Alzo was de koning Uzzia melaats tot aan de dag zijns doods. En melaats zijnde, woonde hij in een afgezonderd huis, want hij was van het huis van Jahwe afgesneden. Jotham nu, zijn zoon, was over het huis des konings, richtende het volk des lands''[500]. Het loont de moeite de wedergave van Flavius Josephus hierneven te leggen: ,,Terwijl hij deze maatregelen en voorbereidingen trof, werd hij in zijn geest door hoogmoed aangetast en, zich verheffend op zijn sterfelijke welvaart, hij onderschatte de onsterfelijke en eeuwig duurzame kracht, zijnde de eerbied voor God en de inachtneming der geboden. Hij gleed uit ten gevolge van zijn succes en verviel in de zonden zijns vaders; waartoe ook deze laatste de gunst der fortuin en de grootheid der macht, waartegen hij niet opgewassen was, verleid hadden. Bij gelegenheid van een dag van hoogtij en publieke

← Parijs, 1903, blz. 190–198; Diod. Sic., Bibl. Hist., III 12, 2. Joden: Joz., VII 24–25; II Sam., XXI 6; II Kon., IX 26, X 6–7; Phil. Jud., De Provid., II 102 (Euseb., Praep. Evang., VIII 14, 55); Flav. Jos., Antiq., VII 296–297, XIII 380. Babyloniërs: II Kon., XXV 7; Flav. Jos., Antiq., X 140. Perzen: Esth., IX 10–14, 25; Procop., De Bell., I 23, 6; Ammian. Marcell., Res Gest., XXIII 6, 81; Claudian., In Eutrop., II 478–480. Grieken: Hom., Il., III 301; Demosth., Or., XXV 79; Dionys. Halic., Antiq. Rom., VIII 80, 3. Romeinen: Tacit., Ann., V 9; Sueton., Tiber., 61, 2, 4; Idem, Nero, 36, 2; Dio Cass., Hist. Rom., LVIII 11, 5. Individuele bestraffing, Joden: Deut., XXIV 16; II Kon., XIV 6; Ezech., XVIII 20; II Chron., XXV 4; Flav. Jos., Antiq., IV 289, IX 187. Grieken: Plat., Leg., 856, c–d. Romeinen: Dionys. Halic., Antiq. Rom., VIII 80; Liv., Ab Urb. Cond., X 38, 10; Senec., De Ira, II 34, 3; Theodos., Cod., IX 14, 3, pr.; Justinian., Cod., IX 8, 5.

499. Zie noot 495.

500. II Chron., XXVI 16–21. Vgl. II Kon., XV 5; noot 341.

feestelijkheid trok hij een priesterlijk gewaad aan en betrad het heilige des tempels om aan God op het gouden altaar te offeren. Toen de hogepriester Azaria tezamen met tachtig priesters hem dat belette, zeggende, dat het hem niet toestond te offeren en hiertoe slechts de afstammelingen van Aäron gerechtigd waren, en allen hem toeriepen heen te gaan en Gode niet ongehoorzaam te zijn, werd hij toornig en bedreigde hen met de dood, zo zij zich niet rustig hielden. Hij sprak nog, of een grote beving schudde de aarde, de tempel spleet, een heldere zonnestraal schoot eruit, viel op het gelaat des konings en sloeg hem terzelfder stond met melaatsheid; terwijl voor de stad op een plaats genaamd Eroge de helft van de westelijke heuvel afbrak, vier stadiën voortrolde en tot stilstand kwam bij de oostelijke heuvel, alwaar zij de toegangswegen en de koninklijke tuinen afgrendelde. Toen de priesters het gelaat des konings door melaatsheid getroffen zagen, deelden zij hem deze omstandigheid mede en bevalen hem, als onreine, de stad te verlaten. En hij, beschaamd erover, door het ongeluk geslagen en niet langer tot spreken bevoegd te zijn, deed zoals hem bevolen was; voor zijn zelfverheffing en daaruit voortkomende tegen God gerichte daden getroffen door een zo rampzalige en deerniswekkende straf. Hij bracht, levend als particulier, enige tijd buiten de stad door, terwijl zijn zoon Jotham de regering waarnam, en stierf vervolgens uit verdriet en wrok over het gebeurde op de leeftijd van acht en zestig jaar, waarvan hij gedurende twee en vijftig aan het bewind was geweest. Hij werd geheel alleen in zijn tuinen bijgezet''[501].

De tempel te Jeruzalem werd gebouwd door Salomo, omtrent het midden van de tiende eeuw v. Chr.; de eerste hogepriester, Zadok, was gunsteling van diens vader David geweest. Een eeuw later kwam de dynastie Davids ten val. Athalia, gemalin van koning Joram, deed na diens dood de gehele koninklijke familie uitroeien. De hogepriester Jojada, door huwelijk aan de familie verwant, redde een zuigeling, Joas, van de dood door hem in de tempel te verbergen. Na zeven jaar deed hij Athalia vermoorden en plaatste Joas op de troon. Van dat ogenblik af streden koningshuis en priesterschap om de macht in de staat. Joas deed een poging zijn positie te versterken door op zijn beurt Jojada's zoon en opvolger, de hogepriester Zacharia, te doen vermoorden. Zijn kleinzoon Uzzia herhaalde de poging door zijn rechten te doen gelden op het reukoffer. Het reukoffer had voorrang boven alle andere offers en werd van oudsher opgedragen door de regerende vorst, wanneer aanwezig. Wij zien op de Egyptische reliëfs talloze malen, hoe de pharao deze handeling verricht. Maar de tijden waren veranderd. Ook in Egypte. Na de val der Ramessieden had aldaar in de aanvang van de elfde eeuw v. Chr. de priesterschap van de god Amon te Thebe de theocratie gevestigd. Zij gedoogde de inmenging van de wereldlijke overheid in de cultus niet

501. Flav. Jos., Antiq., IX 222–227.

langer en moet de regel gesteld hebben, die eerst veel later, aan het einde van de zesde eeuw v. Chr., geattesteerd is[502], en de leek de toegang tot het allerheiligste ontzegde. Uzzia overtrad hem, menende dat zonder tegenstand te kunnen doen. Tussen koning en onderdaan was geen gerechtelijk proces mogelijk. Door de keuze van het reukoffer als strijdwapen werd het dat in feite wel.

De melaatsheid gold in de oudheid als straf voor vergrijpen tegen de Zonnegod[503]. Dat Uzzia's optreden aldus uitgelegd werd, is uit de woorden van Flavius Josephus duidelijk. Deze in al zijn uitingen zo strict orthodoxe Jood moet een ongeretoucheerd relaas der gebeurtenissen voor ogen gehad hebben. In de achtste eeuw v. Chr. stond de zonnecultus te Jeruzalem nog in ere[504].

§ 9 De rechtsinstellingen der Cyrenaeërs, textueel evenzeer verloren gegaan als die der Phoeniciërs, waren rechtsinstellingen der Grieken. Het Griekse proces is overgeleverd in een beschrijving van de hand van Homerus in zijn oudste, in de geschriften der rhetoren en lexicografen in zijn latere, Atheense variant. Op Europese bodem, bij Grieken en Romeinen, is het proces niet langer godsoordeel. De procesleiding berust duidelijk bij de staat en de transcendente handelingen zijn tot formaliteiten herleid.

De door Homerus gegeven beschrijving is te vinden in de Ilias en luidt in vertaling: ,,Het volk stond in drommen op de markt. Twist was aldaar verrezen; twee mannen twistten over het weergeld[505] van een gedode man. De ene verklaarde alles te willen betalen, het aan de menigte uiteenzettend, de andere weigerde iets te ontvangen, en beiden begeerden de beslissing aan een scheidsrechter op te dragen. De omstanders juichten beiden toe, helpers voor een ieder hunner; de herauten hielden de menigte in bedwang. De grijsaards echter waren gezeten op behouwen stenen in een heilige cirkel[506]. In hun handen de scepters der met luide stem begiftigde herauten nemend[507], sprongen zij daarmede op en spraken de een na de ander hun oordeel uit. Twee gouden talenten lagen in het midden, bestemd te worden geschonken aan degene hunner, die op de meest juiste wijze recht sprak''[508].

502. Herod., Hist., III 37.
503. Egyptenaren: Lysim., fr. 1 (Jacoby; ad 306). Joden: Midr. Genes. Rabb., XXII 12. Perzen: Herod., Hist., I 138; Sāmbopapurāṇa, LXXXIV 3 (von Stietencron); Bhawiṣjapurāṇa, I 120, 4 (Idem). Indiërs: Taittirījāraṇjaka, V 3, 1.
504. II Kon., XXI 5, XXIII 4-5, 11-12; Jerem., VIII 2; Ezech., VIII 16; II Chron., XXXIII 3, 5.
505. Tekst: *ποινή*. Zie noot 641.
506. Tekst: *ἱερῷ ἐνὶ κύκλῳ*. Dwz. in een halve cirkel, vgl. noot 176, 317.
507. Om het woord te nemen, vgl. Hom., Il., I 234, XXIII 568, met scholia; Demosth., Or., XVIII 210, met schol. Patm.
508. Hom., Il., XVIII 497-508.

De twee talenten moeten door eiser en gedaagde ingezet zijn; ieder hunner een[509]. Zij vormden niet het weergeld voor de gedode, waartoe het bedrag te gering ware, maar vervingen, eventueel, het bloedige processuele offer[510]. Of ook, zij vormden de proceskosten[511]. Zij vielen na afloop van het proces aan de rechter toe, ,,die op de meest juiste wijze recht sprak''; wat dit laatste betekenen moge, aan de rechtbank[512].

Homerus belicht het proces zijner dagen als in een flits. De rhetoren en lexicografen doen niet veel meer dan dat, maar zij zijn velen en de door hen verstrekte informatie, hoewel ook zij ontoereikend, is dienovereenkomstig uitvoeriger.

Het capitale proces onderscheidde zich van het proces om materieel belang in wet, eed, offer en proclamatie, kortom in alle details[513]. Er waren te Athene vijf gespecializeerde gerechtshoven:[514] de Areopagus, voor doodslag met voorbedachten rade; het Palladium, voor doodslag zonder voorbedachten rade; het Delphinium, voor doodslag met wettelijke sanctie[515]; het Prytaneum, voor doodslag bij ontstentenis van de dader[516], of doodslag door dier of voorwerp[517]; het hof te Phreatto, voor doodslag in het buitenland begaan door de balling, die in zijn vaderstad wenste terug te keren[518]. De voor al deze hoven gevoerde procedure was dezelfde[519].

Wanneer een mens gedood was, legden de naaste familieleden[520] de

509. Vgl. Hom., Hymn. in Merc., 324. De *paṇa's*, de geldelijke inlagen, waarmede in het Indische proces de partijen elkander onder druk zetten, mogen hier worden vermeld: Jāğñawalkjasmṛti, II 18; Nāradasmṛti, Inl., I 4–5. Ook zij kunnen oorspronkelijk substituten zijn geweest. Vgl.: Šatapathabrāhmaṇa, XI 4, 1, 1, 8?
510. Zie noot 382.
511. Schol. in Hom., Il., XVIII 490.
512. Zie noot 636, 637.
513. Antiph., Or., V 88, VI 6. Vgl. Mišn., Sanhedr., IV 1.
514. Aristot., Athen. Respubl., LVII 3; Demosth., Or., XXIII 63, 65–79, met schol. Patm.; Poll., Onom., VIII 117–120.
515. Vgl. Plat., Leg., 874, b–c.
516. Aristot., Athen. Respubl., LVII 4; Poll., Onom., VIII 120; Schol. Patm. in Demosth., Or., XXIII 76. Vgl. Plat., Leg., 874, a–b.
517. Vgl. Plat., Leg., 873e–874a; De Geboorte van Horus, blz. 295, noot 3261–3262.
518. Vgl. Plat., Leg., 866d, 867e; Lexic. Seguer., p. 311, 20–22 (Bekker). Zie noot 322, 323, 465.
519. Demosth., Or., XXIII 63.
520. Plat., Leg., 871b; Demosth., Or., XLVII 72; Poll., Onom., VIII 118; Inscriptiones Graecae, Berlijn, vanaf 1873, deel I 2, no. 115, regel 20–23. De wreker was in Egypte *Ḥr nḏ-ỉtf.f*, *Αρενδοτης*, ,,Horus, wreker zijns vaders'', in principe de oudste zoon. Diens wreekplicht was metaphysisch van aard. Op het graf placht door de oudste zoon een rund geofferd te worden, welks hart bij levenden lijve uitgesneden werd. De weduwe fluisterde het woorden van wraak in het oor: Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 177, noot 1435–1439. Wanneer de wreker ontbrak, werd de doodslag te Athene bij proclamatie op het graf afgeroepen door een familielid, die met een speer in de hand dit laatste gedurende drie dagen bewaakte: Demosth., Or., XLVII 69. De erfgenaam, die zijn wreekplicht niet nakwam, gold bij de Romeinen als de erflater onwaardig en verloor zijn erfdeel: Gai., in Digest., XXIX 5, 9; vgl. Appian., Bell. Civil., III 36.

doodslager, daar onrein, bij proclamatie op het marktplein[521] onthouding op van alle contact met het heilige[522]. Zij deden vervolgens aangifte bij de als *Βασιλεύς,* Koning, betitelde magistraat, lid van het college van Archonten, die met de zaken van doodslag was belast[523] en daarin het oude koninklijke prerogatief voortzette. Deze herhaalde de proclamatie[524], riep partijen op[525] en verrichtte voorlopige berechting door in drie opeenvolgende maanden drie openbare zittingen of *προδικασίαι* te houden[526]. Daarop werd door beide partijen gepleit[527]. De Archont-Koning besliste voor welk gerechtshof het proces gevoerd moest worden en verwees het daarnaar ter behandeling in de vierde maand[528].

De partijen daagden elkander ter definitieve berechting[529]. Het gerechtshof werd door de Archont-Koning zelf gepresideerd[530]. Deze had de krans, die hij ambtshalve droeg, afgelegd[531]. De krans was *τελειότητος δεῖγμα*[532], symbool van transcendente staat. In het geding, ten overstaan van de Zonnegod, was de Archont, hoezeer diens vertegenwoordiger op aarde, mens als de partijen. De procedure was drieledig, bestond uit beëdiging, voordracht der pleidooien en vonnis[533]. De eed, *διωμοσία*[534],

521. Antiph., Or., VI 35; Plat., Leg., 871c, 874a; Demosth., Or., XLVII 69, LIX 9; Inscriptiones Graecae, deel I 2, no. 115, regel 20–21. Zie vorige noot.
522. Antiph., Or., V 10, VI 36; Plat., Leg., 871, a–b, 874b; Demosth., Or., XX 158. Bij noot 524: Aristot., Athen. Respubl., LVII 4; Poll., Onom., VIII 90; Lexic. Seguer., p. 310, 6–8 (Bekker).
523. Aristot., Athen. Respubl., LVII 2; Demosth., Or., XLVII 69; Plut., Sol., 19; Lexic. Seguer., p. 219, 20–21 (Bekker).
524. Aristot., Athen. Respubl., LVII 2; Poll., Onom., VIII 90; Schol. Patm. in Demosth., Or., XXIII 76; Phot., Lexic., sub voce *Ἡγεμονία δικαστηρίου;* Lexic. Sud., sub voce ead.; Lexic. Seguer., p. 310, 6–8 (Bekker). Zie noot 522 en, voor de wijze van afkondiging, noot 560.
525. Antiph., Or., VI 38.
526. Antiph., Or., VI 42; Phot., Lexic., sub voce *Προδικασία;* Lexic. Sud., sub voce ead.; Lexic. Seguer., p. 186, 21–23 (Bekker).
527. Phot., Lexic., sub voce *Προδικασία;* Lexic. Sud., sub voce ead.
528. Antiph., Or., VI 42. Zie noot 570.
529. Demosth., Or., XXIII 63.
530. Areopagus: Aristot., Athen. Respubl., LVII 4; Phot., Lexic., sub voce *Ἡγεμονία δικαστηρίου;* Lexic. Sud., sub voce ead.; vgl. Lys., Or., XXVI 12. Delphinium: Andocid., Or., I 78. Prytaneum: Andocid., Or., I 78; Aristot., Athen. Respubl., LVII 4; Poll., Onom., VIII 90, 120; alhier geattesteerd door de *φυλοβασιλεῖς*. Vgl. Plut., Sol., 19; Poll., Onom., VIII 123.
531. Aristot., Athen. Respubl., LVII 4; Poll., Onom., VIII 90; vgl. Lycurg., Or., I 122.
532. Lyd., De Mensib., IV 67. Krans der rechtvaardigheid: Ph. Derchain, Chronique d'Egypte, deel XXX, Brussel, 1955, blz. 225–287.
533. Demosth., Or., XXIII 71. Vgl. Poll., Onom., VIII 117.
534. Antiph., Or., I 28, V 11, 12, 15, 88, 90, 96, VI 6, 16, 49, 51; Lys., Or., III 1, 4, 21, X 11, 12; Demosth., Or., XXIII 63 (met schol. Patm.), 67, 68, 69, 71, XLVII 70, 73, LIX 10; Dinarch., Or., I 47; Poll., Onom., VIII 117; Lexic. Seguer., p. 239, 23–30 (Bekker); Etym. Magn., sub voce *Διωμοσία.*

was wederkerig en werd door beide partijen afgelegd[535]. De eiser verklaarde, dat de gedaagde gedood had; de gedaagde, dat hij dat niet had gedaan[536]. De eed was duur[537]. Te harer adstructie werden drie dieren geslacht[538]. Beiden raakten de slachtdelen aan[539] en stelden als bewijs van hun goede trouw zichzelf, hun geslacht en hun huis ter terechtstelling bereid[540]. Scherper nog, zij brachten hun kinderen voor het hof mede[541]. De beëdiging stond onder toezicht van een speciaal daartoe aangestelde beambte, de *Ὁρκωτής*[542], en had te geschieden op de juiste tijd[543] en op de juiste plaats: in de Areopagus stonden de partijen ieder op een steen[544]. De pleidooien volgden, ten getale van vier[545], de conclusies van eis en van antwoord, de repliek en de dupliek. Men pleitte met soberheid. Er waren geen inleidende beschouwingen[546], geen pogingen tot emotionele beïnvloeding van het hof[547]; vooral ook geen onzakelijke argumenten, die de fundamentele controverse vertroebelden[548]. Getuigen werden opgeroepen

535. Zie noot 579.
536. Antiph., Or., V 11, VI 16; Lys., Or., X 11; Demosth., Or., XXIII 67, 69, LIX 10.
537. Antiph., Or., V 11: *ὅρκος μέγιστος καὶ ἰσχυρότατος;* Lys., Or., III 1: *μέγας καὶ σεμνὸς ὅρκος.*
538. Demosth., Or., XXIII 68. De *τρίττοια,* prototype der Romeinse *suovetaurilia:* Hom., Odyss., XI 130–131; Aristoph., Plut., 819–820; Epicharm. Com., fr. 187 (Kaibel); Xenoph., Anab., II 2, 9; Callim., fr. 578 (Pfeiffer); Istr. Callim., fr. 162 (Tresp); Pausan. Attic., fr. *a*, 111 (Erbse); Plut., Pyrrh., 6; Herodian., Prosod. Cathol., p. I 281, 15–16 (Lentz); Porphyr., De Abstin., II 60; Hesych., Lexic., sub voce *Τρικτύα;* Schol. in Hom., Il., XIX 197; Lexic. Sud., sub voce *Τριττύς;* vgl. Romeinen, Macrob., Sat., III 9, 11 *(devotio);* zie noot 647. Het offer wordt betiteld als *ἐντελὴς θυσία,* volmaakt offer: Lexic. Sud., sub voce *Τριττύς;* Schol. in Aristoph., Plut., 819. De drie dieren waren alle mannelijk: Istr. Callim., fr. 162 (Tresp); Hesych., Lexic., sub voce *Τρικτύα;* Lexic. Sud., sub voce *Τριττύς.*
539. Zie noot 369.
540. Eed *κατ' ἐξωλείας:* Antiph., Or., V 11; Andocid., Or., I 98, 126; Plat., Leg., 949b; Lys., Or., XII 10, XXXII 13; Aeschin., Or., I 115, II 87; Demosth., Or., XXIII 67, XXIV 151, XXIX 26, 33, 52, XLVII 70, 73, LIV 38, 40, LIX 10; Lexic. Seguer., p. 239, 29 (Bekker); Schol. Patm., in Demosth., Or., XXIII 63; Inscriptiones Graecae, deel I 2, no. 10, regel 15–16. Romeinen: Dionys. Halic., Antiq. Rom., VII 50, 1; Dio Cass., Hist. Rom., LIX 11, 4.
541. Zie noot 270.
542. Antiph., Or., VI 14. Oorspronkelijk van de moschosphragist, vgl. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 190–191, noot 1641–1644.
543. Demosth., Or., XXIII 68.
544. Eurip., Iphig. Taur., 961–963; Theophrast., apud Zenob., Paroem. Epit., IV 36; Pausan., Graec. Descr., I 28, 5; zie noot 321, hierboven. *Βῆμα:* Aeschin., Or., III 207; Schol. in Demosth., Or., XIX 120.
545. Zie noot 397.
546. Lucian., Anachars., 19. Poll., Onom., VIII 117; Apul., Metam., X 7. Vgl. Quintil., Inst. Or., IV 1, 28.
547. Areopagus: Aristot., Ars Rhetor., 1354a; Lucian., Anachars., 19; Poll., Onom., VIII 117; Apul., Metam., X 7. Elders: Plat., Leg., 949b; Xenoph., Memor., IV 4, 4; Quintil., Inst. Or., IV 1, 28, VI 1, 44, 51, 52.
548. Areopagus: Lys., Or., III 46; Aristot., Ars Rhetor., 1354a; Lucian, Anachars., 19. Elders: Antiph., Or., V 11, VI 9; Aristot., Athen. Respubl., LXVII 1 (eed).

en met hetzelfde ceremonieel beëdigd[549]. De gedaagde had het recht van emigratie na de conclusie van antwoord[550], moest dan de rest zijns levens in den vreemde slijten[551]. Maakte hij daarvan geen gebruik, het vonnis volgde na repliek en dupliek. Het hof ging over tot stemming zonder voorafgaand onderling beraad[552]. Het wees de waarheid aan een der beide afgelegde eden toe[553] en sprak dienovereenkomstig over de gedaagde de doodstraf uit of liet hem vrij. In het Palladium bestond de gewoonte, dat de eiser na toewijzing van zijn eis de eed herhaalde en de slachtdelen aansneed[554]. De meinedige werd vervloekt[555]. De terechtstelling volgde op de dag zelf[556]. De eiser mocht – oorspronkelijk wel: moest – bij haar aanwezig zijn[557].

Het proces om materieel belang stond onder de hoede der acht resterende Archonten, al naar zijn aard van een hunner[558]. De eiser riep de gedaagde persoonlijk op en deed bij de desbetreffende Archont aangifte[559]. Deze deed daarvan aankondiging bij proclamatie op het marktplein[560] en ontbood de partijen tot het vooronderzoek, de *ἀνάκρισις*[561], die voor het publiek toegankelijk was[562]. Het verloop daarvan is slechts uit

549. Antiph., Or., V 12, 15; Lys., Or., IV 4. Zie noot 392.
550. Antiph., Or., II b, 9, IV d, 1, V 13; Demosth., Or., XXIII 69; Poll., Onom., VIII 99, 117. Vgl. Sophocl., Oedip. Tyrann., 227–229.
551. De schuldvraag bleef onbeantwoord. Te Jeruzalem werd in dit geval het ,,zwevende schuldoffer'' gebracht, vgl. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 168, noot 1309.
552. Zie noot 411.
553. Antiph., Or., VI 16: *Πότεροι ἀληθέστερα καὶ εὐορκότερα;* Andocid., Or., I 9: *ὅ τι ἂν εὐορκότατον νομίζητε εἶναι;* Lexic. Seguer., p. 242, 19–20 (Bekker): *Πότερος εὐορκεῖ τῶν κρινομένων.* Zie noot 403, 572, 664.
554. Aeschin., Or., II 87 *(τέμνειν τὰ τόμια);* Lexic. Seguer., p. 239, 23–30 (Bekker).
555. Dinarch., Or., I 46, 47. Vgl. Demosth., Or., XXIII 68, LIX 10.
556. Zie noot 449.
557. Zie noot 413.
558. Aristot., Athen. Respubl., III 5, LVI 6–7, LVII 2–4, LVIII 2–3, LIX 1–6; Demosth., Or., XLVIII 23, 31; Poll., Onom., VIII 29; Harpocr., Lexic., sub voce *Ἀνάκρισις;* Phot., Lexic., sub voce *Ἡγεμονία δικαστηρίου;* Lexic. Sud., sub vocib. *Ἀνάκρισις, Ἡγεμονία δικαστηρίου.* De archonten spraken oorspronkelijk, voor het bewind van Solon, zelf recht: Aristot., Athen. Respubl. III 5; Lexic. Sud., sub voce *Ἄρχων.*
559. Demosth., Or., XXI 103 (met scholion), LIII 14.
560. Vgl. Aristoph., Nub., 770; Antiph., Or., VI 41. Wijze van afkondiging: Demosth., Or., XXV 70; Hesych., Lexic., sub voce *Σανίς;* Phot., Lexic., sub voce ead.; Etym. Magn., sub voce *Λεύκιμμα.*
561. Xenoph., Conviv., V 2; Aristot., Athen. Respubl., LVI 6; Idem, fr. 421 (Rose); Isae., Or., VI 12, 13, 15, X 2; Demosth., Or., XXI 103 (met scholion), XLVII 10, XLVIII 23, 31, LIII 14, 17, 22–23, LVIII 8, 10; Poll., Onom., VIII 29; Harpocr., Lexic., sub voce *Ἀνάκρισις;* Lexic. Sud., sub voce ead.; vgl. Lucian., Deor. Conc., 15. Vertaald, *cognitio:* Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., VIII 1, amb. 2 (Areopagus). Minder correct, *ὑπόκρισις:* Lexic. Seguer., p. 449, 25 (Bekker); Lexic. Sud., sub voce *Ἄρχων.*
562. Isocr., Or., XV 38.

verspreide gegevens te reconstrueren. De Archont identificeerde de partijen en stelde zich op de hoogte der feiten. De behandeling geschiedde door de partijen zelf. Al naar bevinding kon de eiser gedwongen worden zijn eis te wijzigen[563] of zelfs in te trekken. Op dit laatste vooral was het streven van de gedaagde gericht. Hij stelde, waar mogelijk, dat de eis niet aan de procesrechtelijke voorwaarden voldeed en derhalve niet voor berechting vatbaar was[564]. Beide partijen poogden haar stelling kracht bij te zetten door *διαμαρτυρία*[565], het oproepen van getuigen. In de ons toegankelijke oorkonden is deze attestatie, die het voeren van obstructie gemakkelijk maakte[566], nog slechts in de erfrechtelijke zaak gebruikelijk. In alle overige gevallen richt zich de gedaagde, en slechts hij, bij *παραγραφή*[567], verweerschrift, tot de Archont, die het omstreden detail bij tussenproces laat berechten[568]. Kon het hoofdproces doorgang vinden, waren eis en antwoord uitgepraepareerd en in de juiste vorm gebracht, de partijen werden beëdigd[569]. De zaak werd daarop ter berechting naar rechter of rechtscollege verwezen[570]. De eiser, die zich tijdens de berechting niet strict aan de door hem voor de Archont afgelegde eed hield, kon door de gedaagde voor deze laatste teruggeroepen worden[571].

De beëdiging der partijen vormde zowel in het capitale proces als in het

563. Isae., Or., X 2.
564. Tekst, *οὐκ εἰσαγώγιμος:* Lys., Or., XXIII 5; Isocr., Or., XVIII 11; Demosth., Or., XXXII 1, bis, 2, 22, 23, 24, XXXIII 3, XXXIV 4, 42, 43, 44, bis, 45, XXXV 45, bis, 46, XXXVI 3, 23, 24, XXXVII 1, 17, bis, 35, 39, XXXVIII 1, 3, XLV 5, 40, 76, 81; Dinarch., Or., I 46; Poll., Onom., VIII 57; Harpocr., Lexic., sub voce *Διαμαρτυρία καὶ διαμαρτυρεῖν;* Phot., Lexic. sub voce *Παραγραφή;* Lexic. Sud., sub vocib. *Εξωμοσία, Διαμαρτυρία καὶ διαμαρτυρεῖν;* Pap. Hal., I 36–38; Pap. Oxyrh., XXVII 2464, III 21–24.
565. Lys., Or., XXIII 14; Isocr., Or., XVIII 11, 15; Isae., Or., II 2, 17, III, prooem., 6, V 16, VII 3; Demosth., Or., XXXIII 20, XLIV 1, XLVII 63, XLVIII 47; Harpocr., Lexic., sub voce *Διαμαρτυρία καὶ διαμαρτυρεῖν;* Lexic. Sud., sub voce ead. Overgeleverde pleidooien: Isae., Or., II, III, VI; Demosth., Or., XLIV. Nadere gegevens bij: L. GERNET, Droit et Société dans la Grèce Ancienne, Parijs, 1955, blz. 83–102.
566. Demosth., Or., XLIV 57–59.
567. Isocr., Or., XVIII 2. Als *ἀντιγραφή* betiteld: Lys., Or., XXIII 5, 10.
568. Poll., Onom., VIII 59; Phot., Lexic., sub voce *Παραγραφή;* Lexic. Sud., sub voce ead. Overgeleverde pleidooien: Lys., Or., XXIII; Isocr., Or., XVIII; Demosth., Or., XXXII–XXXVIII. Nadere gegevens bij: H.J. WOLFF, Die Attische Paragraphe, Weimar, 1966.
569. Tekst, *ἀντωμοσία:* Lys., Or., XXIII 13; Isocr., Or., XVI 2, XVIII 37; Isae., Or., III 6, 7, V 1, 2, 4, 16, IX 1, 34; Demosth., Or., XLIII 3. De beëdiging besloot de voorlopige berechting: Isae., Or., V 16.
570. Andocid., Or., I 86; Isocr., Or., XVIII 2; Aristot., Athen. Respubl., LVI 6–7, LVII 4, LVIII 3, LIX 2, 4, 5, 6; Idem, fr. 421 (ROSE); Demosth., Or., XXIII 28, XXIV 54, XXXVII 33, 34, XLIII 8, XLIV 59, XLVIII 23, 31, LIII 17; Poll., Onom., VIII 48; Harpocr., Lexic., sub voce *Ἀνάκρισις;* Lexic. Seguer., p. 409, 27–28 (BEKKER); Lexic. Sud., sub vocib. *Ἀνάκρισις, Ἀντωμοσία* (2760). Zie noot 528.
571. Isocr., Or., XVIII 2. Vgl. Plat., Theaet., 172e.

belangenproces het middelpunt der behandeling. Aan haar was, als het ware, het gehele proces opgehangen. De rechter had, op de wijze reeds uiteengezet, slechts de toetsing der beide eden tot taak[572] en was niet meer dan scheidsman. De technische term voor deze beëdiging was *ἀμφιορκία*[573] of *ἀμφωμοσία*[574]. De eed van de eiser heette *διωμοσία*[575] of *προωμοσία*[576] die van de gedaagde *ἀντωμοσία*[577] of *ἐπωμοσία*[578]. In minder technisch taalgebruik werd beider eed *διωμοσία*[579] en, van de wederomstuit, *ἀντωμοσία*[580] genoemd. Hoewel middelpunt, nam de beëdiging in het proces in zijn beide vormen toch niet dezelfde plaats in. In het capitale proces opende zij de berechting, in het belangenproces besloot zij het vooronderzoek. De reden van dit onderscheid kan zijn, dat aan de beëdiging in het eerste geval groter belang werd toegekend dan in het tweede. Daar de beëdiging in het capitale proces boven het offer van een drietal dieren geschiedde, laat het zich denken, dat zij het in het belangenproces boven het offer van een enkel dier of, als bij Homerus, boven een geldelijke inzet deed. Maar dat blijft gissing, want alle details over de beëdiging tijdens het vooronderzoek worden ons onthouden. In ieder geval bevond zich de beëdiging der processuele partijen in de nedergaande lijn der historische ontwikkeling. Hippodamus van Milete, vijfde eeuw v. Chr., wilde haar doen afschaffen, daar zij de bij het vonnis onderliggende partij in de positie van de meinedige bracht en aldus de eed ontluisterde[581].

De Atheense gerechtshoven hadden hun griffie, voor zover als de blik in

572. Zie noot 403, 553, 664.
573. Poll., Onom., VIII 122; Hesych., Lexic., sub vocib. *Ἀμφιορκία, Ἀμφωμοσία;* Lexic. Seguer., p. 184,9, 311, 23–25 (Bekker).
574. Hesych., Lexic., sub voce *Ἀμφωμοσία.*
575. Lexic. Seguer., p. 186, 16–18 (Bekker); Lexic. Sud., sub voce *Διωμοσία καὶ ἀντωμοσία.*
576. Poll., Onom., VIII 54, 55; Hesych., Lexic., sub voce *Ἀμφωμοσία;* Lexic. Seguer., p. 311, 25 (Bekker).
577. Antiph., Or., I 8; Poll., Onom., VIII 54, 55; Lexic. Seguer., p. 186, 16–18 (Bekker); Lexic. Sud., sub vocib. *Ἀντωμοσία* (2760), *Διωμοσία καὶ ἀντωμοσία.*
578. Lexic. Seguer., p. 311, 25 (Bekker); Hesych., Lexic., sub voce *Ἀμφωμοσία.*
579. Antiph., Or., VI 16; Lys., Or., X 11; Demosth., Or., XXIII 63, 67–69; Poll., Onom., VIII 54, 55; Harpocr., Lexic., sub voce *Διωμοσία;* Hesych., Lexic., sub voce ead.; Schol. in Demosth., Or., XIX 122; Lexic. Seguer., p. 239, 23–30, 409, 13–15 (Bekker); Lexic. Sud., sub vocib. *Ἀντωμοσία* (2758), *Διωμοσία;* Etym. Magn., sub vocib. *Διιππασία καὶ ἀνιππασία, Διωμοσία.*
580. Aristoph., Vesp., 544–545 (met scholion), 1041; Harpocr., Lexic., sub voce *Ἀντωμοσία;* Hesych., Lexic., sub voce *Διωμοσία;* Schol. in Plat., Theaet., 172e; Schol. in Demosth., Or., XIX 122; Lexic. Seguer., p. 200, 16–20, 409, 18–22 (Bekker); Lexic. Sud., sub voce *Ἀντωμοσία* (2759); Etym. Magn., sub voce *Διιππασία καὶ ἀνιππασία.*
581. Hippodam., fr. 39, 1 (Diels; naar Aristot., Polit., II 5, 3). Zo ook Plato, Leg., 948, d–e. Vgl. Demosth., Or., XLVII 70.

het verleden terugreikt[582]. De partijen traden mondeling op tot aan het begin van de vierde eeuw v. Chr., toen de geschreven conclusie verplicht werd gesteld[583]. In de teksten krijgen *διωμοσία* en *ἀντωμοσία* van dat ogenblik af *γραφή* en *ἀντιγραφή* naast zich[584]. Zoals de term *ἀντωμοσία* zich uitstrekte over beide conclusies[585], deed dat ook de term *ἀντιγραφή*[586]. Ten langen leste waren *ἀντωμοσία* en *ἀντιγραφή* synoniemen[587].

§ 10 Het Romeinse procesrecht, in de opstelling van het Carthaags-Cyreense tractaat niet betrokken, was aan het Israëlietische en Griekse procesrecht ten nauwste verwant. Het zij hier uiteengezet in zijn oudste vorm, als sacramentsproces. Ook te Rome was het capitale proces onderscheiden van het proces om materieel belang. Terwijl echter bij de tot hiertoe behandelde volken het capitale proces de overlevering beheerst, doet het belangenproces dat bij de Romeinen. Het Romeinse capitale proces werd bij sacrament gevoerd, naar het schijnt[588], en dat is alles, wat er in dit verband van is te vermelden.

Het belangenproces stond onder de hoede van de Praetor. Deze hield vooronderzoek, *cognitio*[589] genaamd. Het werd gehouden op het *comitium*[590], vergaderplaats des volks ter zijde van het *forum* of marktplein. De Praetor was gezeten op de *sella curulis*[591] en kreeg de partijen voor zich, gedaagde voorgeleid door eiser. Hij wees het proces af[592], indien niet aan de processuele voorwaarden werd voldaan. De partijen stonden elkander overigens vrijelijk te woord. De gedaagde kon de aanspraken van de eiser erkennen[593], in welk geval het conflict zichzelf oploste. Hij kon obstructie

582. Oudste attestatie: Aristoph., Equit., 1256; Idem, Nub., 758–774; Idem, Vesp., 894.
583. Zie noot 468.
584. Demosth., Or., XLV 46, 87; Poll., Onom., VIII 58.
585. Zie noot 580.
586. Demosth., Or., XLV 46; Harpocr., Lexic., sub voce *Ἀντιγραφή;* Lexic. Seguer., p. 200, 12–15 (Bekker).
587. *Ἀντωμοσία* schriftelijk, conclusie van eis: Plat., Apol., 24b; Idem, Theaet., 172e; Isae., Or., III 6–7. Conclusie van eis en antwoord: Harpocr., Lexic., sub voce *Ἀντωμοσία;* Lexic. Seguer., p. 200, 16–20, 409, 12–13, 18–22; Lexic. Sud., sub voce *Ἀντωμοσία* (nos. 2758, 2759). De *ἀντωμοσία* in het proces tegen Socrates was, gezien het medium *ἐγράψατο,* Plat., Apol., 19b, 24b, 27c, Diog. Laert., Vit. Philos., II 40, door de griffie op schrift gesteld.
588. Prob., Not. Iur., IV 5; Fest., De Verb. Signif., sub vocib. Sacramento (p. 466), Sacramentum (p. 468, Lindsay).
589. Paul., in Digest., L 17, 105, enz. *Ἀνάκρισις,* in capitale zaak: Flav. Jos., Bell. Jud., I 577; Idem, Antiq., XVII 131; Plut., Brut., 9; Idem, Cicer., 14; Idem, Lucull., 42; Idem, Pomp., 10; Ev. Luc., XXIII 14; Handel., XXIV 8, XXV 26, XXVIII 18. Zie noot 561.
590. Leg. XII Tab., I 7; Varr., De Ling. Latin., V 155; Gell., Noct. Att., XX 1, 47.
591. Zie noot 236–238.
592. Bij *denegatio actionis.*
593. Bij *confessio in iure.*

voeren door noch te erkennen, noch te bestrijden, gold dan als *indefensus,* zich niet te weder stellend, en zag de betwiste zaak aan de eiser in bezit gegeven of zichzelf gedwongen tot voorlopige naleving der verbintenis. Hij kon ook in verdediging gaan. Dit laatste moet hij meestentijds hebben gedaan. De Praetor, die inmiddels het vooronderzoek had beëindigd, stond nu partijen toe het proces aan te vangen, gaf haar daarover de leiding, doch hield haar ter plaatse.

Het proces bestond uit een transcendent gedeelte, voor de Praetor, en een immanent, voor de rechter gevoerd. De term voor het transcendente gedeelte was *lis,* gelijk wij zien zullen[594]. Dit verviel op zijn beurt in drie delen, zijnde: *demonstratio*[595] of uiteenzetting, *sacramentum* of offer, *decretum* of toekenning. Na afloop dezer volgde nog de *contestatio* of publicatie.

De partijen zetten allereerst haar recht uiteen en deden dat op geheel archaïsche wijze met symbolen. Zij zetten aan de Praetor en de getuigen haar rechtspositie in beeld voor. Geheel zonder begeleidende woorden ging dat uiteraard niet; het prentenboek heeft bijschriften nodig om begrijpelijk te zijn. De uiteenzetting was statisch. In het afgeleide proces, dat zonder eedsaflegging werd gevoerd, geschiedde zij bij formule[596].

Wanneer het proces onroerend goed, een grondstuk, betrof, begaf zich oorspronkelijk de Praetor met de partijen daarheen[597]. Eiser en gedaagde grepen elkanders hand vast en openden aldus de strijd[598]. Deze handeling, *manus conserere,* was van militaire oorsprong[599]; men greep zijn vijand vast om hem te vellen. Maar eigenrichting en berechting sluiten elkander uit. De geste moet vooral ten doel gehad hebben, de Praetor duidelijk te maken, dat de grond, waarop men stond, de zaak in geding vormde.

Het eigendomsrecht had in de oudheid, afgezien van alle berechting, zijn eigen wijze van symbolische verkondiging. Peteësi, vorst der stad Athribis in de Nijldelta, bood omtrent het jaar 725 v. Chr. de Koesjietische veroveraar van Egypte, Pianchi, zijn onderwerping aan met de woorden: ,,Betreed mijn huis, opdat ik U mijn schatkamer opene. Verhef U in[600] de eigendommen mijns vaders, opdat ik U zoveel goud geve als gij begeert, enz.''[601]. De term voor het zich verheffen, *dwn,* wordt gedetermineerd door het teken , de koning, met een nederwaarts gerichte speer staande

594. Zie noot 655.
595. De term eerst geattesteerd in het formulierenproces: Gai., Inst., IV 40.
596. In de *legis actio per manus iniectionem:* Gai., Inst., IV 21.
597. Gell., Noct. Att., XX 10, 8–9.
598. Cicer., Or. pro Muren., 26; Prob., Not. Iur., IV 4; Gell., Noct. Att., XX 10, 7–10.
599. Enn., Ann., VIII, fr. 272; Varr., De Ling. Latin., VI 64.
600. Tekst: *m,* dwz. ,,te midden van'', of ook ,,met''. Opvallenderwijze niet *ḥr,* ,,boven'', ,,op''.
601. Pianchistèle, 108. Vgl. A. Théodoridès, Revue d'Egyptologie, deel XXIV, Parijs, 1972, blz. 188–192.

boven een, in dit geval de eigendommen symbolizerend, offerdier[602]. De staande houding was die der souvereiniteit. ,,Hij staat, want hij is een god'', heet het in de Pyramideteksten[603], ,,zijn macht staat hem bij, zijn kroon is op zijn hoofd''. Het is mogelijk, dat de partijen in het Romeinse proces ermede volstonden elkanders hand te grijpen en in deze geste, geïmpliceerd, van haar eigendomsrecht kennis gaven. De overlevering is echter, op zijn zachtst gezegd, gebrekkig. Het is ook mogelijk, dat zij ten overstaan van de Praetor de een na de ander op het betwiste grondstuk gingen staan, daarbij in de voorgeschreven termen zeggend, dat het haar eigendom was[604].

Wat hier ook van zij, toen de grenzen van Italië zich uitbreidden en de Praetor met rechtzaken overstelpt werd, was hij niet langer genegen zich tot het beslechten van geschillen naar ver verwijderde plaatsen te begeven. Wanneer een proces bij hem aangespannen werd, beval hij voortaan partijen zich naar het betwiste grondstuk te begeven om daar ten overstaan van door hem medegegeven getuigen de handgrijping te verrichten[605]. Dezen deden dat en keerden vervolgens terug met een aan de grond ontnomen fragment, een aardkluit[606]. Wederom voor de Praetor staande, zetten zij haar recht op de wijze gebruikelijk in het proces over roerend goed uiteen.

De demonstratie in het proces over roerend goed is geen voorwerp van gissing; zij staat nauwkeurig beschreven. De zaak in geding – als voorbeeld wordt een slaaf gegeven – werd voor de Praetor geplaatst. De eiser had een staf, *festuca,* in de hand. ,,Hij pakte de man vast en zeide: *Hunc ego hominem ex iure Quiritium meum esse aio. Secundum suam causam sicut dixi, ecce tibi vindictam inposui,* ,,Ik[607] verkondig, dat deze man naar het recht der burgers van mij is. Naar zijn staat[608], gelijk door mij gezegd, heb ik ten overstaan van U[609] de *vindicta* opgelegd''. Op datzelfde ogenblik *(simul)* legde hij de staf op de man. De gedaagde sprak en handelde op

602. Waartoe: Oudh. Med., deel XLVI, Leiden, 1965, blz. 55, noot 1; deel LII, Leiden, 1971, blz. 28.
603. Pyr., 2018, a–b, 2019, a–b. Vgl. B.H. Stricker, De Grote Zeeslang, Leiden, 1953, blz. 10, noot 64–67; Camephis, blz. 61, noot 525.
604. Handoplegging is minder waarschijnlijk. Om de hand op de grond te leggen moet men daarop gaan zitten of zich erover buigen. Het zitten als houding van macht behoort tot de symboliek van de troon, noot 234; het zitten op de blote grond laat zich uitleggen als houding van onderdanigheid. Dit laatste moet ook gezegd worden van de gebogen houding. Men bedenke, hoe krampachtig op de Egyptische grafreliëfs de rechtop staande gestalte van de heer gescheiden wordt gehouden van de in verschillende werkzaamheden gebogene zijner slaven.
605. Zie noot 598.
606. Gai., Inst., IV 17; Gell., Noct. Att., XX 10, 9.
607. Tekst: *ego,* dwz. ,,ik mijnerzijds''. De gedaagde gaat hetzelfde zeggen, noot 632.
608. Woorden van onzekere betekenis.
609. Van U, gedaagde. De partijen richten zich tot elkander, niet tot God. Zie noot 628.

gelijke wijze''[610]. De term *simul* suggereert inbezitname, maar van zulk een handeling kan op dit ogenblik geen sprake zijn. Het perfectum *inposui* duidt op een toestand, die reeds is ingetreden: mijn recht is zo, als door deze op de zaak liggende staf wordt aangeduid. De betekenis van de staf wordt door een auteur nader toegelicht: ,,Zij bedienden zich van een staf als het ware in plaats van een lans[611], ten teken van rechtmatige eigendom, daar zij van oordeel waren, dat zaken door hen op de vijand veroverd bij uitstek rechtmatige eigendom vormden[612]. Vandaar, dat een lans wordt opgesteld tijdens de zitting van het gerechtshof der Centumviri''[613]. Deze laatste conclusie is onjuist; de lans der Centumviri was veeleer symbool van staatsmacht. De staf in het proces om roerend goed beduidde inderdaad de eigendom, als tegengesteld aan het bezit. Bij de Nabataeërs bleef de familie-eigendom ongedeeld, onder beheer van het oudste lid. Een enkele vrouw was voor allen, en wie als eerste bij haar binnentrad, had gemeenschap met haar na zijn staf[614] voor de deur geplaatst te hebben[615]. De staf beduidde bij hen, in dit geval, het bezit, als tegengesteld aan de eigendom. De term *vindicta* is onvertaalbaar. Een abstracte betekenis, ,,aanspraak'', past niet in de symbolische context[616]; de etymologie brengt geen uitkomst. Het ziet er naar uit, dat hij oudere, in onbruik geraakte term is voor wat in de teksten der klassieke periode *virga* heet[617].

Een beschrijving van het proces over persoonlijk recht ontbreekt, maar de daarbij behorende demonstratie kan met enige waarschijnlijkheid gereconstrueerd worden uit het ceremonieel der persoonlijke executie en uit verspreide toespelingen. De partijen stelden zich voor de Praetor. De eiser legde de hand op de gedaagde[618] en sprak, al naar gelang de verbintenis uit overeenkomst of uit delict was, en bij wijze van voorbeeld: *Aio te mihi*

610. Gai., Inst., IV 16. Vgl. Prob., Not. Iur., IV 6.
611. Tekst: *hasta.*
612. Vgl. Dionys. Halic., Antiq. Rom., VIII 10, 2: *ἡμεῖς δὲ κρατίστας ἡγούμεθα κτήσεις ἃς ἂν πολέμῳ κρατήσαντες λάβωμεν.*
613. Gai., Inst., IV 16. Areopagus: vgl. Hellanic., fr. 38 (JACOBY); Schol. in Aristid. Rhet., I 46.
614. Tekst: *ῥάβδος.*
615. Strab., Geogr., XVI 4, 25; vgl. ibid., XI 8,6.
616. Prob., Not. Iur., IV 6, geeft de formule van noot 606 in de vorm: *secundum suam causam sicut dixi ecce tibi vindicta,* het laatste woord in plaats van het *vindictam inposui* bij Gaius. De betekenis ,,aanspraak'' ware hier passend.
617. Zo Boeth., Comment. in Cicer., Top., I, ad 2, 10 *(virgula);* Pseudacron., Comment. in Horat., Sat., II 7, 76; Schol. in Pers., Sat., V 88. Allen auteurs van late datum. Vgl. Plut., De Ser. Num. Vind., 4: *κάρφος.*
618. Vgl. Gai., Inst., IV 21: *aliquam partem corporis eius prendebat.* Alsook: Leg. XII Tab., III 2; Gai., Inst., IV 24. De hand werd in dit geval opgelegd ter onderwerping, vgl. Genes., XLIX 8; Liv., Ab Urb. Cond., III 44, 6; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., V 4, 5; Quintil., Inst. Or., VII 7, 9. Zulks geschiedde bij de dagvaarding: Leg. XII Tab., I 2, en bij de persoonlijke executie: Gai., Inst., IV 21–25; Gell., Noct. Att., XX 1, 45–49. Zonder executoir gevolg, *manus iniectio pura:* Gai, Inst., IV 23–25.

. . . *dare oportere*[619], ,,Ik verkondig, dat gij mij (dit of dat) behoort te geven'', of ook: *Aio te mihi furtum . . . fecisse*[620], ,,Ik verkondig, dat gij mij (dit of dat) ontstolen hebt''. In beide gevallen voegde hij toe: *Id postulo aias an neges*[621], ,,Dit verlang ik (van U te weten): of gij het bevestigt of het ontkent''. De gedaagde stootte de opgelegde hand van zich af[622] en ontkende.

De demonstratie werd beëindigd door de Praetor. Deze nam aan de processuele handelingen niet deel, maar vergewiste zich ervan, dat zij correct werden uitgevoerd. Nadat hij op de symboliek was uitgekeken, deed hij haar beëindigen. Dat geschiedde met een enkel woord, bijvoorbeeld door een tot partijen gericht bevel: ,,Treedt nu beiden terug''. In het geval van de slaaf, hierboven, zeide hij textueel: *Mittite ambo hominem*[623], ,,Laat beiden de man los''.

De partijen bonden nu de strijd aan bij dialoog. De eiser in het proces om zakelijk recht zeide tot de gedaagde: *Postulo anne dicas qua ex causa vindicaveris*[624], ,,Ik verlang, dat gij mij zegt[625], om welke reden[626] gij de *vindicta* hebt opgelegd''. De gedaagde antwoordde: *Ius feci sicut vindictam inposui*[627], ,,Ik heb recht gedaan zo, als ik de *vindicta* heb opgelegd''. Deze dialoog vormde de kern van het gehele proces. De demonstratie, voorafgaand, en het offer, volgend, dienden hem slechts ter adstructie. De gedaagde maakte onder dwang van de eiser het objectieve recht subjectief en processueel door het samen te ballen in de term *ius*. De eiser ging dat beantwoorden met de term *iniuria*. Vraag en antwoord waren die van het geweten; beide partijen stonden op dit ogenblik tegenover God veeleer dan tegenover elkander[628]; recht en onrecht lagen op de schalen van de weegschaal, als de struisveder en het hart van pl. I. De processuele dialoog was variant, een der varianten, van de rituele dialoog; in dewelke de partijen, geconfronteerd met de dood, de delen van het geslachte offerdier voor haar liggend, elkander vragen stelden betreffende de cosmische orde[629]. In het proces om persoonlijk recht vielen de termen *ius* en *iniuria* niet, en zij laten zich tussen de formules als hierboven gegeven ook niet invoegen. Dat bevreemdt en vereist een verklaring, die ik niet durf te geven.

619. Prob., Not. Iur., IV 1. Vgl. Gai., Inst., IV 17, a en b.
620. Vgl. Cicer., De Nat. Deor., III 74; Gai., Inst., IV 37.
621. Vgl. Gai., Inst., IV 17, a en b.
622. Vgl. Gai., Inst., IV 21.
623. Gai., Inst., IV 16.
624. Gai., Inst., IV 16.
625. Letterlijk wel: ,,Ik verlang van U te (weten, of gij wilt) zeggen, enz.''
626. Op welke rechtsgrond.
627. Gai., Inst., IV 16.
628. Zie noot 337, 609.
629. De *brahmodia,* zie Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 50, noot 6.

De partijen verplichtten zich vervolgens bij offer op deze haar processuele handelingen en woorden. De eiser in het proces om zakelijk recht zeide tot de gedaagde: *Quando tu iniuria vindicavisti D aeris sacramento te provoco*[630], ,,Daar gij de *vindicta* ten onrechte hebt opgelegd, daag ik U bij offer uit met vijfhonderd *as*''. Hij zeide in het proces om persoonlijk recht: *Quando negas te sacramento quingenario provoco*[631], ,,Daar gij ontkent, daag ik U bij offer uit met vijfhonderd *as*''. De gedaagde antwoordde in beide gevallen: *Et ego te*[632], ,,En ik U''. De bedragen werden gedeponeerd *ad pontem*[633], ,,bij de brug'', en borgen werden gesteld[634]. Na uitspraak van de rechter werd de inbreng van de winnaar aan deze teruggegeven[635], die van de verliezer door het college der Tresviri capitales[636] geconfisceerd en in de staatskas gestort[637]. Het bedrag was variabel: vijfhonderd *as,* wanneer de zaak in geding duizend *as* waard was of meer, vijftig *as* bij geringer waarde[638]. In het oudste Rome was het gemunte geld nog onbekend; men betaalde met vee, *pecus,* als in de term *pecunia,* ,,geld'', uitgedrukt. In het jaar 454 v. Chr. werd bij een wet Aternia-Tarpeia, betreffende de gerechtelijke boeten, bepaald, dat de waarde van het rund honderd *as* bedroeg en die van het schaap tien *as*[639]. Voor deze datum bestond de inbreng der procederende partijen bij groter belang dus in vijf runderen, bij kleiner in vijf schapen.

De betekenis van de term *sacramentum* als offer ligt vast door de historische context[640]. Het Romeinse proces past geheel in de hier geschilderde ontwikkelingsreeks. Het *sacramentum* had de drie grondbetekenissen van het offer. Het was straf bij anticipatie[641]; het was bewijs,

630. Gai., Inst., IV 16.
631. Vgl. Prob., Not. Iur., IV 2.
632. Gai., Inst., IV 16. Zie noot 391, 607.
633. Varr., De Ling. Latin., V 180, onverstaanbaar. Terugbetaling van het bedrag geschiedde *e sacro,* ,,vanuit het heiligdom''; weshalve men de tekst als *ad pont‹ific›em,* ,,bij de priester'', pleegt te reconstrueren.
634. Gai., Inst., IV 13, 16.
635. Varr., De Ling. Latin., V 180; Gai., Inst., IV 13.
636. Fest., De Verb. Signif., sub voce Sacramentum (p. 468, Lindsay).
637. Varr., De Ling. Latin., V 180; Gai., Inst., IV 13, 16.
638. Leg. XII Tab., II 1; Gai., Inst., IV 15, 16.
639. Cicer., De Republ., II 60; Gell., Noct. Att., XI 1, 2; Fest., De Verb. Signif., sub voce Peculatus (p. 268–270, Lindsay). Vgl. Dionys. Halic., Antiq. Rom., X 50, 2; Fest., De Verb. Signif., sub vocib. Maximam multam (p. 129), Ovibus duabus (p. 220), Suppremum (p. 396–398, Lindsay).
640. Fest., De Verb. Signif., sub voce Sacramentum (p. 468, Lindsay; *aes*); vgl. ibid., Sacramento (p. 466), Sacramentum (p. 467, Lindsay). *Sacramento contendere,* ,,onder ede strijden'': Cicer., Epist. ad Famil., VII 32, 2; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., VII 7,2, 8,2; Gai., Inst., IV 14, 15.
641. *Poena:* Gai., Inst., IV 13, 14, 17a; Fest., De Verb. Signif., sub voce Sacramentum (p. 468–469, Lindsay); Ps.-Ascon., Comment. in Cicer., Or. II in Verr., I 26. Zie noot 359.

subjectief en door de rechter te objectiveren[642]; het was verbintenis, tot procesvoering[643]. Het *sacramentum* vormt de laatste schakel in de keten der substituties. Het was niet langer bloedig, maar onbloedig, miste daardoor van het bloedige offer het absolute karakter, de onomkeerbaarheid[644]. Het was ook niet langer symbolisch. Het levende substituut was aan de gesubstitueerde evenredig geweest[645]. Het geldelijke substituut was nog slechts evenredig aan de zaak in geding, was groter of kleiner al naar gelang deze laatste dat was. Het beïnvloedde in deze eigenaardigheid ook het vonnis. Het vonnis in het latere proces, het formulierenproces, was steeds op geld gewaardeerd[646]. Zoals de tekst er staat, was het *sacramentum* dubbel, werd door ieder der beide partijen vijfhonderd *as* als offer ingebracht. Het is denkbaar, dat het in werkelijkheid enkelvoudig was, duizend *as* bedroeg en, zoals dat ook bij het dieroffer het geval moet zijn geweest, door de partijen ieder ten halve werd bekostigd. De hoogte van het bedrag, duizend *as* of tien runderen, valt op. In het capitale proces, waarin alles met bijzondere nadruk geschiedde, werden door de Grieken toch slechts een enkel rund en twee kleine dieren geofferd[647]. De inzet moet te Rome bepaald geweest zijn door de overheid. Deze had haar boeten genormaliseerd[648]. Zij kan het processuele offer als handeling van publiek recht hebben opgevat en in hetzelfde tarief hebben ingepast[649].

De gevolgen van het offer zetten in met de dodelijke snede[650]. Op dat ogenblik stierf de gesubstitueerde symbolisch ten aanzien van de zaak in geding en ging zijn rechtsbetrekking daarmede te gronde. De gevolgen waren in het proces om zakelijk recht verschillend van die in het proces om persoonlijk recht. Het zakelijke proces werd gevoerd over de eigendom, het offer werd door de Praetor echter slechts op het bezit betrokken. Dit laatste werd door de slachting opgeheven, hetgeen de Praetor in staat stelde de zaak voor de duur van het proces aan een der beide partijen toe te vertrouwen[651]. Het recht van eigendom werd eerst door de rechter bepaald. Het persoonlijke proces werd gevoerd over verbintenis of over delict. De verbintenis berustte op overeenkomst en ging bij de slachting in haar geheel te niet[652]; het delict werd opgeheven en gezoend door de dood

642. Zie noot 664.
643. Zie noot 390.
644. Geen verzoening dan door bloed: Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 57, noot 672.
645. Zie noot 377–381.
646. *Condemnatio pecuniaria:* Ulpian., in Digest., II 9, 5, XLII 1, 6, 1.
647. Zie noot 538.
648. Zie noot 639.
649. Fest., De Verb. Signif., sub voce Sacramentum (p. 468, LINDSAY).
650. Zie noot 644.
651. Gai., Inst., IV 16.
652. Gai., Inst., III 180–181, IV 107–108; Idem, Fragm. Augustod., 106.

van de schuldige. Vanuit het offer werd de gesubstitueerde op hetzelfde ogenblik wedergeboren[653]. De wedergeboorte was abstract en bestond in alle processen in aanspraak op berechting[654]. In het Romeinse proces, zoals het ons is overgeleverd, waren de gevolgen van het offer slechts conventioneel. Daar geen bloed vloeide, traden dood noch wedergeboorte in de letterlijke betekenis dezer woorden in.

Het offer, ten overstaan aller opgedragen, werd geacht slechts de partijen onderling te verbinden. Om het aan derden te betekenen was nog publicatie nodig, de *litis contestatio*. De partijen richtten zich daartoe tot de omstanders met de woorden: *Testes estote*[655], ,,Weest getuigen''. Het offer verkreeg daarmede maatschappelijk gevolg en het proces was, voor zover het de partijen betrof, tot stand gekomen.

De Praetor hernam de leiding. Hij had zich bij het vooronderzoek ervan vergewist, dat de strijd geen gevaar voor de staat of de openbare rechtsorde opleverde. Het geding was onder zijn ogen naar aard en omvang bij demonstratie bepaald geworden, de wil der partijen de strijd aan te binden bij dialoog, haar bereidheid de gevolgen daarvan te dragen bij offer tot uitdrukking gebracht. De oproep tot getuigenis was door de partijen ook tot hem gericht geweest. Hij verleende nu rechtsingang en deed dat, terwijl drie toortsen voor hem brandden[656], met de plechtige woorden: *Do, dico, addico*[657], ,,Ik geef, ik spreek, ik bevestig''. Deze woorden vormden een drie-eenheid, gelijk reeds besproken. Hun hoofdterm was wederom de middenterm[658]; het Woord, als hypostase, heeft zijn plaats in het midden[659] en aan de top der natuurlijke pyramide[660]. Met de term *dico* schiep de Praetor krachtens het in hem berustende gezag het proces in officiële staat. Met de term *do* stelde hij een rechter ter beschikking. Met de term *addico* verklaarde hij de door de partijen uitgesproken formules over te nemen[661].

In aansluiting hierop benoemde hij de rechter of het rechterlijke college[662]. De alleen zittende rechter werd gekozen uit de senaat en zal in

653. Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 303, noot 1746-1748.
654. Gai., Inst., III 180.
655. Ael. Gall., fr. 2 (Huschke); Fest., De Verb. Signif., sub vocib. Contestari (p. 34), Contestari litem (p. 50, Lindsay).
656. Zie noot 304.
657. Varr., De Ling. Latin., VI 30; Ovid., Fast., I 47; Senec., De Tranq. Anim., III 4; Idem, Apocol., 11; Macrob., Sat., I 16, 14. Vgl. Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlijn, vanaf 1863, deel III, no. 1933, regel 5, 6, 9: *do dico dedico.*
658. Zie noot 20.
659. Phil. Jud., De Cherub., 28; Idem, Quis Heres, 166, 215; Idem, De Fug., 101; Idem, Quaest. in Exod., II 68; Architectonische Monoliethen, blz. 9, noot 41.
660. De Geboorte van Horus, blz. 215, noot 1841; De Maat der Dingen, blz. 32, noot 238.
661. Fest., De Verb. Signif., sub voce Addicere (p. 12, Lindsay): *addicere est proprie idem dicere et approbare dicendo.*
662. Gai., Inst., IV 15; vgl. IV 17a.

de meeste gevallen reeds tijdens het vooronderzoek, in overleg met de partijen, aangewezen zijn. Om hem, zijn naaste collega, te beschermen vooral had de Praetor zich tot hiertoe alle moeite getroost. Bij de Lex Pinaria, van onzekere datum, werd de benoeming verschoven tot de dertigste dag na de zitting[663]; wel om de tegenstanders de gelegenheid te bieden om wat af te koelen. De taak van de rechter was te Rome, als elders, beperkt. Hij moest een der partijen in het gelijk stellen[664].

Het hier geschilderde proces wordt betiteld als *legis actio sacramento*[665], ,,wettelijke rechtsvordering bij offer''. Die term moet bedacht zijn in een periode, waarin men als oudste rechtsbronnen nog slechts de wetten kende; waarin men niet anders procederen kon dan op basis van door de wetgever geregeld recht[666]. Het proces bij offer was echter in het geheel niet van Romeinse oorsprong, maar was de antieke volken gemeen. De Romeinse wetgever, die het bloedige offer door het onbloedige verving, deed niet meer dan het handhaven.

De Romeinse wetgever ook was het, die het sacramentsproces geleidelijk uit het procesrecht verwijderde. Hij stelde ter aanvulling nieuwe rechtsvorderingen in, als bijvoorbeeld voor zaken van vrijwillige berechting, die niet tot de tegenstelling van recht en onrecht herleid konden worden. De ontwikkeling in deze richting laat zich wegens schaarste aan gegevens niet zeer goed vervolgen. Twee nieuwe vorderingen van persoonlijk recht kwamen tot stand, de *legis actio per iudicis arbitrive postulationem*[667], ,,wettelijke actie bij aanvrage van rechter of scheidsrechter'', en de *legis actio per condictionem*[668], ,,wettelijke actie bij aanzegging''. De eerste dezer, bij de Leges XII Tabularum ingevoerd voor vorderingen uit *stipulatio* of belofte, werd het sacramentsproces, voor zover dat om zakelijk recht ging, noodlottig. De eiser verpakte zijn eis in de tekst van een belofte: *Si homo quo de agitur ex iure Quiritium meus est, sestertios XXV nummorum dare spondes?*[669], ,,Zo de man in geding naar het recht der burgers van mij is, belooft gij 25 sestertiën gemunt te geven?'' De gedaagde legde de belofte af en verplichtte zich onder borgtocht de man, in geval hij onrecht had, uit te keren[670]. De rechter kon nu onmiddellijk worden aangevraagd. De eiser had zijn eigendom te bewijzen en verkreeg

663. Gai., Inst., IV 15; Ps.-Ascon., Comment. in Cicer., Or. II in Verr., I 26.
664. Cicer., Or. pro Caecin., 97 *(sacramentum iustum);* Idem, Or. de Dom. Sua, 78 *(sacramentum iniustum).* Vgl. Idem, De Orat., I 42; Idem, Or. pro Milon., 74; Horat., Carm., II 17, 9–10; Arnob., Adv. Nat., IV 16 (ad finem). Zie noot 403, 553, 572.
665. Gai., Inst., IV 12–16, enz.
666. Gai., Inst., IV 11.
667. Gai., Inst., IV 17a.
668. Gai., Inst., IV 17b–20.
669. De *sponsio praeiudicialis:* Gai., Inst., IV 93–94.
670. Cicer., Or. II in Verr., I 115; Prob., Not. Iur., V 22; Gai., Inst., IV 91, 94; Paul. Sentent., I 3, 4; Idem, Fragm. Vatic., 336.

de man terug, wanneer hem dat gelukte; hij schold gedaagde het geringe ter inleiding beloofde bedrag kwijt[671]. Deze procesvoering, berustend op een meer positieve waardering van het eigendomsrecht, bood de eiser de trefzekerheid, die het sacramentsproces, waarin beide partijen rechtmatig bezit stelden, miste, en verdrong dit laatste bij deze vordering dan ook geheel. Het sacramentsproces bleef voorlopig in stand en gold als *generalis*[672], toepasselijk in alle geschillen, die niet door de nieuwe wettelijke acties werden bestreken.

Maar ook in geschillen van persoonlijk recht had het zijn tijd gehad. De Praetor verleende assistentie in alle gevallen, waarin de partijen procederen wilden, maar dat tengevolge van de beperktheid van het wettelijke apparaat niet konden. Twee derzulke zijn gemakkelijk aan te wijzen: een proces kon niet tot stand komen, omdat het gevorderde recht niet recht der burgers, niet door de wetgever vastgelegd was, alsook, omdat de partijen het burgerlijke recht niet bezaten, althans een harer dat niet deed. Na beiden te hebben aangehoord verleende de Praetor dan desondanks rechtsingang. Hij stelde een *iudicium* op, formulering in schriftelijke termen[673] van het geding naar aard en omvang, en deed dat aan de rechter toekomen met opdracht tot berechting. Het aldus aangespannen proces, het formulierenproces, was van lager rangorde. In het sacramentsproces stonden de partijen voor God, en het door haar vervolgde recht, *ius,* was goddelijk, dwz. metaphysisch recht. In het formulierenproces zette de Praetor zich op Gods rechterstoel en sprak menselijk, op *bona fides* of goede trouw berustend, ethisch recht. In de praktijk bleek de Praetor in zijn dagelijkse routine echter een begrijpelijker en daadkrachtiger autoriteit dan de onpersoonlijke en abstracte wetgever, het formulierenproces in zijn genuanceerdheid een bruikbaarder rechtsmiddel dan het schematische sacramentsproces. Bij de Lex Aebutia, uitgevaardigd, naar men meent, in de tweede eeuw voor het begin onzer jaartelling, werden zekere vorderingen aan dit laatste onttrokken en op het formulierenproces overgedragen[674]. Keizer Augustus verleende in het jaar 18 v. Chr. bij twee Leges Juliae het *iudicium* van de Praetor als *iudicium legitimum* wettelijke staat[675]. Het werd verbintelijk verklaard voor alle processen in de stad Rome, tot de eerste mijlpaal daarbuiten, tussen burgers gevoerd en door een enkele rechter berecht[676]. Het had daarmede het sacramentsproces ter

671. Gai., Inst., IV 94.
672. Gai., Inst., IV 13.
673. De schriftelijkheid is in de Romeinse rechtspraak veel later binnengedrongen dan in de Griekse. Zij deed dat uiteraard het eerst in de griffie. Zie noot 582.
674. Gai., Inst., IV 30; Gell., Noct. Att., XVI 10, 8.
675. Gai., Inst., IV 30, 104.
676. Gai., Inst., IV 104.

zijde gestreefd. Dit laatste werd, behoudens voor een enkele vordering[677], bij dezelfde gelegenheid opgeheven.

Augustus raakte niet aan het oude rechterlijke college der Centumviri. Geschillen daarvoor aanhangig gemaakt werden ook na hem bij sacramentsproces berecht[678]. De partijen waren niet langer verplicht het burgerrecht te bezitten. De eed werd afgelegd voor beide in deze periode fungerende praetoren, de Praetor urbanus en de Praetor peregrinus[679]. In deze beperkte toepassing kan het sacramentsproces in stand gebleven zijn, zolang als de stad Rome haar uitzonderingspositie in het rijk behield, dus tot de komst van Diocletianus in 284 A.D. Maar te bewijzen valt deze veronderstelling niet.

677. Voor *damnum infectum,* toegebrachte schade: Gai., Inst., IV 31. Reden onzeker.
678. Gai., Inst., IV 16, 31, 95. Decemviri, later door Augustus bij de Centumviri gevoegd: Cicer., Or. pro Caecin., 97; Idem, Or. de Dom. Sua, 78. Voor het college der Recuperatores, vgl. Lex Acil. Repetund., 23.
679. Gai., Inst., IV 31.